

A portrait of Wiktor Petrow, an elderly man with glasses, wearing a suit and tie. The image is overlaid with a semi-transparent teal color.

Wiktor Petrow

W stronę krytycznej
nowoczesności

TOM II

Wiktor Petrow (1894–1969) – ukraiński intelektualista, którego twórczość odzwierciedla główne nurty modernizacyjne XX wieku. W jego bogatym dorobku prozatorskim i historycznoliterackim ważną część zajmuje biografistyka, m.in. *Alina i Kostomarov* (1929), *Romanse Kulisza* (1930), *Rewucha* (1949), *Gwiezdni wędrowcy. Tycho Brahe i Johannes Kepler* (1947). Ukraińska literatura zawdzięcza mu język dla wyrażenia specyfiki nowoczesności, która wywłaszcza człowieka z biografii, zmuszając go do krytycznego przewartościowania siebie samego oraz wymyślenia siebie na nowo. Zarówno dla bohaterów Petrowa, jak i dla samego prozaika: być sobą to być kimś innym.

Kopia dla
Kopia dla

**W stronę krytycznej
nowoczesności**

TOM II

re-trans-misje

Seria wydawnicza TAIWPN Universitas poświęcona jest interdyscyplinarnej refleksji nad kulturą ukraińską pod kątem transformacji dyskursów nowoczesności. Celem serii jest zrozumienie kodów, wyobrażeń, narracji oraz ich reemisji historycznych kształtujących Ukrainę (po)nowoczesną wraz z jej kulturowym otoczeniem.

Zespół redakcyjny
Katarzyna Glinianowicz, Paweł Krupa

W przygotowaniu

Wiktor Petrow, *W stronę krytycznej nowoczesności*, tom III
wybór tekstów pod redakcją Katarzyny Glinianowicz i Pawła Krupy

Wiktor

Petrow

**W stronę krytycznej
nowoczesności**

TOM II

Redakcja

Katarzyna Glinianowicz

Paweł Krupa

Kraków

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017–2023, nr projektu 22H 16 0342 84

© Copyright by Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2023

ISBN 978-83-242-3962-7
e-ISBN 978-83-242-6754-5
TAiWPN UNIVERSITAS

Recenzja
prof. dr hab. Agnieszka Matusiak

Opracowanie redakcyjne
Agnieszka Toczko-Rak

Projekt okładki i stron tytułowych
Sepielak

W projekcie okładki wykorzystano fragment zdjęcia Wiktora Petrowa przechowywanego w Państwowym Centralnym Archiwum-Muzeum Literatury i Sztuki Ukrainy w Kijowie. Na tylnej stronie – ilustracje ukraińskiego artysty Edwarda Kozaka do tekstu Wiktora Petrowa *Rewucha* (В. Домонтович, *Ревуха*, „Життя” 1949, nr 3, s. 12–14; nr 4, s. 13–15).

www.universitas.com.pl

Spis treści

CZĘŚĆ KRYTYCZNA

Od fikcji do faktów i z powrotem 7

Wiktor Petrow.

Kwestionariusz (wielo)osobowy 1921–1941 15

Mykoła Kostomarow:

zmierzch Imperium i świt Ukrainy 45

Pantetejmon Kulisz:

u źródeł ukraińskiej modernizacji 61

Od *Rewuchy* do *Gwiazdnych wędrowców*:

historia, idee, konteksty 73

BIOGRAFISTYKA WIKTORA PETROWA

Alina i Kostomarow 87

Romanse Kulisza 247

Milczące Bóstwo.

Powieść biograficzna o Marku Wowczku 481

Rewucha 511

Święty Franciszek z Asyżu (1182–1226) 535

Gwiazdni wędrowcy. Tycho Brahe

i Johannes Kepler 543

INDEKS OSOBOWY 553

Wiktor Petrow podczas prac archeologicznych (lata 50. XX w.).
Ze zbiorów Archiwum Naukowego Instytutu Archeologii Narodowej
Akademii Nauk Ukrainy

Od fikcji do faktów i z powrotem

Książka ta stanowi drugą odsłonę trzytomowego wydania dzieł Wiktora Pietrowa (1894–1969), jednego z najważniejszych ukraińskich intelektualistów XX w., w którego bogatym dorobku prozatorskim i historycznoliterackim ważną część zajmują teksty znajdujące się na przecięciu tych dwóch rodzajów pisarstwa. W 1928 r. Pietrow zadebiutował powieścią *Dziewczyna z misiem. Nieprawdopodobne historie*, dając początek nietuzinkowej twórczości literackiej, rok później wydał *Alinę i Kostomarovą*, w której przekroczył granice hermetycznego literaturoznawstwa akademickiego, publikując pierwszą na gruncie ukraińskim biografię upowieściowioną. Już od samego początku jego twórczości te dwa nurty: fikcyjny (proza) i faktograficzny (biografie) wyraźnie zaznaczyły swoją obecność, przeplatając się i uzupełniając.

Prezentowany tom składa się z dwóch części. Pierwszą, biograficzno-krytyczną, otwiera kontynuacja szkicu biograficznego – *Wiktor Pietrow. Kwestionariusz (wielu)osobowy 1921–1941*; przedstawia działalność uczonego w strukturach Wszechukraińskiej Akademii Nauk: najpierw Komisji Etnograficznej (1921–1933), a później – Instytutu Historii Kultury Materialnej (1933–1938). Ostatnia część biografii pisarza, obejmująca lata 1941–1969, ujrzy światło dzienne w tomie trzecim. Wprowadzenie do świata biografistyki Pietrowa stanowią trzy teksty krytyczne: *Mykoła Kostomarov: zmierzch Imperium i świt Ukrainy*, *Pantelejmon Kulisz: u źródeł ukraińskiej modernizacji* oraz *Od „Rewuchy” do „Gwiezdných wędrowców”: historia, idee, konteksty*.

Druga, centralna część tomu zawiera tłumaczenia dzieł Pietrowa, reprezentujących szeroko rozumianą biografistykę. Przekłady zrealizowano na podstawie pierwodruków każdego z tekstów: *Alina i Kostomarov*¹,

¹ В. Петров, *Аліна й Костомаров*, Харків 1929.

*Romanse Kulisza*², *Milczące Bóstwo. Powieść biograficzna o Marku Wowczku*³, *Rewucha*⁴, *Święty Franciszek z Asyżu (1182–1226)*⁵ oraz *Gwiazdni wędrowcy. Tycho Brahe i Johannes Kepler*⁶. Każdy z utworów opatrzone aparatem krytyczno-interpretacyjnym.

Prezentowane teksty prozaika stanowią najważniejsze osiągnięcia na gruncie ukraińskiej biografistyki *sensu largo*. Dwa najobszerniejsze z prezentowanych dzieł – *Alina i Kostomarow* oraz *Romanse Kulisza* – ukazały się w oddzielnych wydaniach książkowych kolejno w 1929 oraz 1930 r. w Ukrainie radzieckiej. Pozostałe utwory, ustępujące rozmachem i obszernością: *Milczące Bóstwo*, *Rewucha*, *Święty Franciszek z Asyżu* oraz *Gwiazdni wędrowcy*, pisarz opublikował w latach 1947–1949 na emigracji, w amerykańskiej strefie okupacyjnej Niemiec, na łamach ukraińskich periodyków. W świetle literatury przedmiotu ta spuścizna pisarska Petrowa wciąż pozostaje w cieniu jego prozy, traktowana jest raczej marginalnie i, jak dotąd, nie doczekała się oddzielnych opracowań monograficznych. Co istotniejsze, na gruncie ukraińskich badań historycznoliterackich błędnie określa się przynależność gatunkową tej części dorobku Petrowa, przypisując ją do kategorii biografii upowieściowionej (*романізована біографія*), bez wnikania w specyfikę samych dzieł i w teoretyczne rozróżnienia wyznaczników genologicznych, nie wspominając o samych przemianach pola kulturowo-literackiego, które determinowały tego rodzaju twórczość⁷.

² В. Петров, *Романи Куліша*, Київ 1930.

³ В. Домонтович, *Мовчуще Божество. Біографічна повість про Марка Вовчка*, „Час” 1949, nr 16–17, s. 9; nr 18, s. 6; В. Домонтович, „Мовчуще божество”. *Біографічна повість про Марка Вовчка*, w: idem, *Проза. Три томи*, t. 3, red. Ю. Шевельов, [Нью-Йорк] 1988, s. 482–495.

⁴ В. Домонтович, *Ревуха*, „Життя” 1949, nr 3, s. 12–14; nr 4, s. 13–15.

⁵ В. Домонтович, *Святий Франціск із Ассізі (1182–1226)*, „Пу-гу” 1948, nr 29, s. 12–13.

⁶ В. Бер, *Зоряні мандрівники. Тіхо Браче і Йоган Кеплер*, „Час” 1947, nr 1–2, s. 14.

⁷ Zob. В. Агеева, *Поетика парадкоса. Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича*, Київ 2006, s. 275, 279; М. Гірняк, *Таємниця роздвоєного обличчя. Авторська свідомість в інтелектуальній прозі Віктора Петрова-Домонтовича*, Львів 2008, s. 166–173. W opracowaniach specyfika gatunkowa tej części spuścizny Petrowa sprowadza się do jej określenia *en bloc* mianem biografii upowieściowionych oraz obiegowego przywołania w tym kontekście tekstów André Mauroisa, Stefana Zweiga, Jurija Tynianowa, mających rzekomo stanowić *tertium comparationis* dzieł

Dzieła Petrowa wyrastają z dwóch tradycji nowoczesnej biografistyki – brytyjskiej i francuskiej – które w istotny sposób wpłynęły na kształtowanie się powojennego rynku wydawniczego lat 1918–1930⁸. Twórcą pierwszej z nich był Lytton Strachey; jego trzy prace – *Ludzie epoki Wiktorii* (1918), *Królowa Wiktoria* (1921) oraz *Elżbieta i Essex* (1928) – dały początek nowej erze w dziejach biografistyki, realizując na jej gruncie przełom określony przez historyków mianem „Stracheyowskiej rewolucji”⁹. Rewolucja ta znamionowała się podwójnym zerwaniem w obrębie dominującej podówczas tradycji wiktoriańskiej: a) z idealizacją życia opisywanej postaci, co wiązało się z postulatem jej odburzawiania (*debunking*) oraz ironicznego i krytycznego przedstawienia (*iconoclasm*), oraz b) z ociążałą i przeładowaną bagażem naukowym narracją, która od teraz miała charakteryzować się artyzmem kompozycyjnym i stylistycznym¹⁰. W twórczości Petrowa najlepiej postulaty te widoczne są w *Romansach Kulisza*, stanowiąc bodaj najbardziej odburzawiający i „ikonoklastyczny” portret klasyka ukraińskiego romantyzmu.

Na tym jednak nie koniec; rewolucja zainaugurowana przez Stracheya dała początek drugiej ze wspomnianych tradycji – francuskiej, rozwijanej przez André Mauroisa, który w jednej ze swych rozpraw teoretycznych nakreślił zręby nowego gatunku – *la biographie moderne*¹¹. Odtąd, w świetle francuskiej tradycji, nowoczesna biografia stała się „portretem

prozaika. Idąc tym błędnym tropem, przyporządkowaliśmy w *Bibliografii adnotowanej dzieł Wiktora Petrowa* (t. 1) omawiane tu utwory właśnie do tego gatunku. Jak dotąd jedynym badaczem, który zakwestionował tę kategorię w odniesieniu do *Romansów Kulisza* oraz *Aliny i Kostomarowa*, jest George Grabowicz – zob. idem, *Rehabilitation Deferred. Panteleimon Kulish in the 1920s*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці. Нова Серія” 2021, nr 2–3, s. 77–78, 81–82.

⁸ Zob. A. Nasiłowska, *Angielskie, francuskie i polskie tradycje biografistyki*, „Teksty Drugie” 2019, nr 1, s. 41–54.

⁹ R.D. Altick, *The Stracheyan Revolution*, w: idem, *Lives and Letters. A History of Literary Biography in England and America*, New York 1965, s. 281–300.

¹⁰ Zob. W.H. Epstein, *Recognizing Biography*, Philadelphia 2017, s. 209; Ch. Baldick, *The Oxford English Literary History. The Modern Movement (1910–1940)*, t. 10, Oxford 2004, s. 261.

¹¹ W 1928 r. Maurois wygłosił serię wykładów na Uniwersytecie w Cambridge poświęconych zagadnieniom biografii, które później ukazały się drukiem: A. Maurois, *Aspects de la biographie*, Paris 1930.

człowieka dalekim od apologii, wychodząc z założenia, że każde życie, także osób wielkich, składa się ze skomplikowanej prywatności”¹². Maurois jeszcze bardziej niż Strachey zbliżył biografię do narracyjnych form powieści, podnosząc wagę portretu psychologicznego oraz prywatnych aspektów życia konstruowanej postaci. Ten nurt najpełniej reprezentuje *Alina i Kostomarow*. Na przecięciu dwóch tradycji – angielskiej (Strachey) oraz francuskiej (Maurois) – ukształtowała się typologia trzech gatunków biografii literackich, które znajdują swoje rozwinięcie w prezentowanej w tym tomie twórczości Wiktora Petrowa.

Biografia literacka, jak podkreśla Michael Benton, leży pomiędzy dwoma biegunami: historiografią (np. biografia naukowa, monografia historycznoliteracka) oraz powieścią (np. powieść historyczna)¹³, a jej typologia bazuje na stosunku trzech przeciwstawnych kategorii: a) faktografia (dokumentaryzm) – fikcja; b) autor–narrator; c) funkcja poznawcza – funkcja estetyczna. Węzłowe rozróżnienie zachodzi „pomiędzy «co» i «jak», pomiędzy historią (łańcuchem wydarzeń, ludźmi i ich otoczeniem), a opowieścią/opowiadaniem, dyskursem, który je wyraża”¹⁴. Z połączenia tych elementów możemy wyróżnić na gruncie genologii kolejno trzy gatunki.

1. Opowieść biograficzna (esej biograficzny¹⁵). Gatunek, w obrębie którego aspekt faktograficzny zdecydowanie przeważa nad aspektem beletrystycznym. Same terminy „opowieść” oraz „esej” mają sugerować możliwie najdalej idącą redukcję elementów powieściowej fikcji oraz typowo powieściowych form narracji, takich jak dialog, monolog wewnętrzny i inne. Jednocześnie na gruncie tekstu dominuje faktografia (dokumentaryzm), a formy podawcze opowieści ukształtowane są przez narratora o wyraźnej postawie eseistycznej¹⁶. Do tego gatunku przynależą trzy szkice Petrowa: *Rewucha*, *Święty Franciszek z Asyżu* oraz *Gwiazdni wędrowcy*.

2. Biografia upowieściowiona. Gatunek ten łączy wierność źródłom historycznym, stanowiącym kanwę konstruowanego życiorysu danej

¹² A. Nasiłowska, *Angielskie, francuskie i polskie tradycje biografistyki*, op. cit., s. 52.

¹³ M. Benton, *Literary Biography. An Introduction*, Chichester 2009, s. XV–XVI.

¹⁴ Ibidem, s. 19.

¹⁵ Zob. A. Nasiłowska, *Porządki w bibliotece*, „Teksty Drugie” 2019, nr 1, s. 10.

¹⁶ M. Jasińska, *Opowieść biograficzna*, w: eadem, *Zagadnienia biografii literackiej. Geneza i podstawy gatunku dwudziestowiecznej beletrystyki biograficznej*, Warszawa 1970, s. 76–143.

postaci, z technikami kompozycji i narracji, które posiadają wyraźnie powieściowy charakter (np. dialog, scenka, monolog wewnętrzny, relacja i in.). Większa obecność struktur beletryzujących w porównaniu z opowieścią biograficzną sprawia, że w obrębie tekstu znaczącej redukcji ulega aparat dokumentacyjny: przypisy, cytaty przywołujące źródła historyczne, odniesienia do komentarzy odautorskich. Zarazem między tymi dwoma przeciwstawnymi elementami (faktografia–fikcja) panuje na gruncie biografii upowieściowionej względna równowaga: dokumentaryzm zostaje wtopiony w zindywidualizowane, sugestywne i plastyczne struktury beletrystyczne¹⁷. Gatunek ten „zakłada możliwe ściśle podporządkowanie źródłom i możliwe sugestywne «przybliżenie» do czytelnika życia bohatera. Inaczej – ma operować taką obrazową, konkretną wizją świata przedstawionego, jaka cechuje powieść. Ma w ogólności dać czytelnikowi wrażenie powieści, z tym istotnym jednak zastrzeżeniem, że winien w niej panować możliwie najpełniejszy autentyzm, zwłaszcza w odniesieniu do bohatera”¹⁸. Najpełniejszą realizacją tego gatunku w twórczości Petrowa są: *Alina i Kostomarow*, a także dwuczęściowe *Milczące Bóstwo* – utwór na przecięciu dwóch gatunków. Jego pierwsza część wyraźnie ciąży w kierunku opowieści biograficznej, druga, nieukończona – biografii upowieściowionej.

3. Powieść biograficzna. Gatunek ten cechuje przewaga funkcji przedstawiającej i estetycznej nad informacyjną, co skutkuje daleko posuniętą redukcją faktograficznych szczegółów. Obecność fikcyjnych postaci, znaczące wzbogacenie świata przedstawionego, swoboda artystyczna w konstrukcji dzieła – sprawiają, że gatunek ten skręca w kierunku powieści historycznej¹⁹. Naszym zdaniem żaden z prezentowanych w tomie tekstów nie spełnia tej charakterystyki gatunkowej.

Na sam koniec należałoby oddzielnie rozpatrzyć bodaj najważniejsze dzieło Petrowa, które weszło do niniejszego tomu, jednak nie zostało przypisane do powyższej typologii. *Romanse Kulisza*, bo o nich tutaj mowa, realizują odmienne wyznaczniki gatunkowe. Po pierwsze, utwór ten należy do kategorii faktografii (dokumentaryzmu) *par excellence*, dzięki bogatemu aparatowi źródłowemu oraz historycznoliterackiemu w tekście

¹⁷ M. Jasińska, *Biografia upowieściowiona*, w: eadem, *Zagadnienia biografii literackiej*, op. cit., s. 144–183.

¹⁸ Ibidem, s. 145.

¹⁹ M. Jasińska, *Powieść biograficzna*, w: eadem, *Zagadnienia biografii literackiej*, op. cit., s. 184–229.

głównym i przypisach. Po drugie, to na jego podstawie zostają skonstruowane w dziele dialogi, monologi wewnętrzne, poszczególne scenki, relacje, a także charakterystyki psychologiczne protagonisty, które w opisywanych powyżej przypadkach były domeną beletrystyki. Tu jednak pozbawione zostały fikcyjności. Wreszcie, po trzecie, *Romanse Kulisza* to szczególnie tekst, bowiem na jego gruncie ujawnia się podmiot mówiący, który dokonuje *expressis verbis* identyfikacji z autorem empirycznym, co ostatecznie niweluje jakąkolwiek iluzję beletrystyczną tekstu²⁰. *Romanse Kulisza* są naukową biografią, w której autor ukazał nie tyle całe życie bohatera, co wybrany aspekt – związki z kobietami na gruncie jego pedagogicznego erotyzmu.

Wydanie dzieł Petrowa stanowi pokłosie projektu translatorsko-badawczego Zakładu Ukrainistyki Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego *Wiktor Petrow – w stronę krytycznej nowoczesności* w ramach grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki moduł: Uniwersalia 2.2 (22H 16 0342 84). Projekt zrealizowano przez zespół w składzie: Katarzyna Glinianowicz, Katarzyna Kotyńska, Paweł Krupa (kierownik projektu), Przemysław B. Tomanek.

Zasady pisowni ukraińskich nazw własnych w całej trzutomowej edycji szczegółowo określono w tomie pierwszym²¹.

* * *

Książka ta zawdzięcza swoje istnienie wspólnemu wysiłkowi, wsparciu oraz pomocy kilku ważnych dla nas osób. Chcielibyśmy serdecznie podziękować tłumaczce Katarzynie Kotyńskiej, tłumaczowi Przemysławowi B. Tomanekowi (Zakład Ukrainistyki IFW UJ) oraz Adamowi Pomorskiemu, dzięki którego uprzejmości w *Romansach Kulisza* wykorzystano przekłady ukraińskiej i rosyjskiej poezji jego autorstwa. Dziękujemy również: Olenie Czyżowej oraz Ludmyle Sz wajkowskiej (Państwowe Centralne Archiwum-Muzeum Literatury i Sztuki Ukrainy w Kijowie), Ołeksandrze Bużko

²⁰ Świadczy o tym jeden z przypisów, w którym podmiot utożsamia się z autorem, wskazując tym samym na charakter samego dzieła – zob. *Romanse Kulisza* w tym tomie s. 247.

²¹ Zob. K. Glinianowicz, P. Krupa, *Wstęp*, w: W. Petrow, *W stronę krytycznej nowoczesności*, t. 1, red. K. Glinianowicz, P. Krupa, Kraków 2023, s. 9–10.

(Instytut Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie), Tamarze Skrypce oraz Ludmyle Szpyłowej (Ukraińska Wolna Akademia Nauk w USA w Nowym Jorku), Mariji Pryszlak, Iwannie Rebet, Nadiji Chomanczuk oraz Wiktorowi Hołowaczowi (Ukraiński Wolny Uniwersytet w Monachium), Ołeksandrowi Boroniowi (Instytut Literatury im. T. Szewczenki Narodowej Akademii Nauk Ukrainy), Kseni Kiebuszinskiej (Koordynatorka Słowistycznych Księgozbiorów Uniwersytetu w Toronto), Kostiantynowi Kuryłyszynowi (Kierownik Działu Ukraińców Lwowskiej Narodowej Biblioteki Naukowej Ukrainy im. Wasyla Stefanyka), zespołowi Oddziału Rękopisów Narodowej Biblioteki Ukrainy im. Wołodymyra Wernadskiego w Kijowie oraz zespołowi Państwowego Centralnego Archiwum Organizacji Społecznych i Ukraińców. Ponadto chcielibyśmy wyrazić wdzięczność Wałentynie Korpusowej (Instytut Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy) oraz Wjaczesławowi Briuchoweckiemu (Narodowy Uniwersytet „Akademia Kijowsko-Mohylańska”), którzy od samego początku prac wspierali nas i dzielili się swoją rozległą wiedzą. Сердечно Вам дякуємо!

Katarzyna Glinianowicz, Paweł Krupa

№ 21-6. По делу № 2

Постановление

Гор. Киев, мая 28 дня 193 8 г., Оперуполномоченный 3 ОТДЕЛА
УГБ НКВД УССР ФРЕНКЕЛЬ
 рассмотрев материалы по обвинению гр. ПЕТРОВА Виктора Платоновича, 1894 г.
рождения.
 преступлений, предусмотренных ст. ст. 54-6 ч. I, 54-11
 К УССР, выразившихся в том, что он является участником контрреволюционной
организации и занимается шпионской деятельностью в пользу
одного иностранного государства.
 пришел, что (привести мотивы избрания меры пресечения) пребывание на свободе
может повлиять на ход следствия.
 На основании изложенного и руководствуясь ст. ст. 143, 145 и 156 УКП УССР,
 П О С Т А Н О В И Л:

Избрать мерой пресечения способов уклонения от суда следствия по отношению к обвиня-
 мому ПЕТРОВУ В.П. содержание под стражей в с/к Киев-
ской тюрьмы.

Настоящее постановление представить Военному Прокурору. КВО

Опер. Уполномоченный 3 ОТДЕЛА УГБ НКВД
Сержант Гос. Безопасности /ФРЕНКЕЛЬ/

Согласен: Начальник 7 Отделения
Мл. Лейтенант Гос. Безопасности /СОЛОПОВ/

Утверждаю: Начальник 3 ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР
КАПИТАН ГОС. БЕЗОПАСНОСТИ /РАТНОВСКИЙ/

*Верно: Опер. Уполном. Золотенко Г.В.
 Серж. Г.Б. [подпись]*

2094-20000-37 г.

Nakaz aresztowania Wiktora Petrowa z 28 maja 1938 r. wystawiony przez
 III oddział Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego NKWD Ukrainkiej
 Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Ze zbiorów Państwowego Centralnego
 Archiwum Organizacji Społecznych i Ukraińców.

Wiktor Petrow. Kwestionariusz (wielo)osobowy 1921–1941

Z Baryszówki do Kijowa¹

Kwestionariusz osobowy działu kadr, przedłożony przez Wiktora Petrowa 8 grudnia 1956 r. w Instytucie Archeologii Akademii Nauk Ukrainiejskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, na pierwszy rzut oka nie jest powiązany z historiami intymnymi. Odnajdziemy w nim jednak pewien ślad, który stanowi punkt wyjścia do refleksji nad długoletnią i skomplikowaną historią związku miłosnego autora *Aliny i Kostomarowa*. W przedostatnim, dziewiętnastym punkcie kwestionariusza pojawia się pytanie o stan cywilny – i rubryka ta została wypełniona przez Petrowa w nieco osobliwy sposób: „żonaty, żona Sofija Fedoriwna (60 lat) Zerowa”². Charakter pisma wskazuje, że nazwisko żony zostało przez niego dopisane, stąd wiek ujęty w nawiasie oddziela imię wraz z *patronimicum* żony od jej *primo voto*³ – nazwiska po ślubie z Mykołą Zerowem, jednym z najważniejszych ukraińskich tłumaczy literatury łacińskiej, historykiem literatury, poetą, główną postacią nieformalnego środowiska kijowskich neoklasyków. Sofija Fedoriwna, z domu Łoboda, wyszła za mąż 13 lutego 1920 r. i jeszcze w październiku tego samego roku wyjechała z Kijowa do Baryszówki, uciekając przed terrorem rewolucji na prowincję. Tam jej

¹ Tekst ten stanowi kontynuację szkicu biograficznego Wiktora Petrowa – zob. K. Glinianowicz, P. Krupa, *Wiktor Petrow. Kwestionariusz (wielo)osobowy 1894–1921*, w: W. Petrow, *W stronę krytycznej nowoczesności*, t. 1, red. K. Glinianowicz, P. Krupa, Kraków 2023, s. 13–45.

² Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, Личный листок по учету кадров, ф. 16, оп. 269, спр. 4. W kolejnych wystąpieniach nazwy archiwum – НА ІА НАНУ [tłumaczenia, jeśli nie zaznaczono inaczej, są autorstwa redaktorów – K.G., P.K.].

³ Petrow nie uniknął błędu: w 1956 r. Sofija Zerowa miała 66, a nie 60 lat.

mąż, Mykoła Zerow, w latach 1920–1923 uczył historii, literatury i łaciny w miejscowej szkole kierowanej przez Mykołę Simaszkewycza, organizatora ukraińskiej edukacji w okresie rządów Ukraińskiej Republiki Ludowej oraz Hetmanatu (1917–1921)⁴. W 1922 r. dołączył do nich Wiktor Petrow i ten kilkumiesięczny pobyt dał początek znajomości oraz bliskiej relacji Petrowa z Zerową. W 1923 r. Mykoła Zerow wrócił do Kijowa, gdzie na uniwersytecie objął stanowisko wykładowcy literatury; w tym samym roku Petrow rozpoczął karierę we Wszechukraińskiej Akademii Nauk. W 1924 r. na świat przyszedł syn Mykoły i Sofiji Zerowów – Kostiantyn. Mniej więcej trzy lata później narodził się romans Zerowa z Ludmyłą Kuryłową, która po latach opíše go we wspomnieniach nadesłanych do Jurija Szewelowa⁵. Początek tej historii sięga sierpnia 1927 r., wspólnych wakacji Zerowa i Petrowa w kurorcie Bujurnus koło Gurzufu na Krymie⁶; tam poznają Ludmyłę Kuryłową. Petrow, jak podkreśla autorka wspomnień, wyróżniał się różnego rodzaju dziwactwami; szczególnie upodobał sobie opowiadanie aforyzmów opartych na paradoksach. Niektóre z nich były całkiem udane, niektóre po przyjacielsku obśmiewali, łącznie z Zerowem, który poświęcił im kilka parodystycznych epigramów⁷. Z czasem przyjaźń Zerowa z Petrowem osłabła; rok później, w 1928 r., tym razem na oczach Zerowa i Kuryłowej, narodził się romans Petrowa z Sofiją Zerową. W okresie tym pisarz pracował nad *Aliną i Kostomarowem*: literackie analizy fenomenu miłości mogły stanowić próbę egzorcyzmowania realnego romansu. Latem 1928 r. Zerow pozostał sam w Kijowie, a jego żona wraz z synem udali się na wypoczynek do podkijowskiej daczki. Dołączył do nich Petrow, Zerow przyjeżdżał jedynie w weekendy. „Jak później zrozumiałam, tam właśnie rozpoczął się romans Sofiji Feodorowej z Petrowem. Romans, który okazał się poważny”⁸. Związek ten wytrzymał próbę czasu: najpierw śmierć syna Zerowów – Kostiantyna, później areszt Mykoły Zerowa i jego śmierć w łagrze, a na koniec – rozłąkę podczas II wojny światowej oraz pobyt Petrowa na emigracji do 1949 r. W styczniu 1950 r., po powrocie do

⁴ В. Панченко, *Повість про Миколу Зерова*, Київ 2018, s. 265.

⁵ Zob. Л. Курилова, *Встречи с Н.К. Зеровым. Воспоминания в письмах к Юрию Шевелову*, „Континент” 1989, nr 59, s. 335–359.

⁶ Bujurnus – budynek rekreacji Wszechukraińskiego Komitetu Wsparcia Naukowców, położony niedaleko Gurzufu na Półwyspie Krymskim.

⁷ Л. Курилова, *Встречи с Н.К. Зеровым...*, op. cit., s. 336–337.

⁸ Ibidem, s. 338.

ZSRR, Petrow wysłał z Moskwy pierwszy zachowany list do Sofiji Zerowej⁹, a ich korespondencja, ściślej: samego Petrowa, stała się świadectwem ich wyjątkowej relacji. W 1956 r., po trzydziestu czterech latach znajomości, wzięli ślub¹⁰.

Komisja Etnograficzna Wszechukraińskiej Akademii Nauk

Wiktor Petrow pracę we Wszechukraińskiej Akademii Nauk (dalej: WUAN) rozpoczął na przełomie lat 1919 i 1920¹¹. Początkowo wykonywał obowiązki sekretarza Komisji Słownika Historycznego Języka Ukraińskiego, której pracami przewodził ukraiński językoznawca i paleograf literatury średniowiecznej, Mykoła Hrunski¹².

Rok później, w 1921, rozpoczął pracę w jednym z nowo utworzonych oddziałów WUAN-u – Komisji Etnograficznej¹³; z Komisją będzie związa-

⁹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, Листи Віктора Петрова до С. Зерової (дружини), ф. 243, оп. 1, спр. 151, арк. 5; <https://ksi-csamm.archives.gov.ua/file-viewer/100735#file-74252> (dostęp: 27.06.2023). W kolejnych wystąpieniach nazwy archiwum – ЦДАМЛІМУ.

¹⁰ W świetle *Kwestionariusza* ślub musiał odbyć się przed 8 grudnia 1956 r., a nie w 1957 r., jak podają niektóre opracowania (por. A. Портнов, *Віктор Петров і Софія Зерова. Роман у листах*, w: *Віктор Петров. Листи до Софії Зерової*, red. В. Сергієнко, Київ 2021, s. 10). Możemy przypuszczać, że był to początek czerwca 1956 r., o czym świadczy dość nietypowy list Petrowa z 30.05.1956 r.: „Już tylko dla własnej przyjemności raz jeszcze napiszę, że w piątek, 8 czerwca, blisko 10 godziny rano, zastukam do drzwi, jak należy, cztery razy”: ЦДАМЛІМУ, Листи Віктора Петрова до С. Зерової..., op. cit., арк. 174; <https://ksi-csamm.archives.gov.ua/file-viewer/100737#file-74910> (dostęp: 27.06.2023).

¹¹ W *Kwestionariuszu osobowym działu kadr* Petrow pomyłkowo wpisał luty 1920 r. jako początek podjęcia pracy w WUAN-ie: НА ІА НАНУ, Личный листок по учету..., op. cit., арк. 2.

¹² Zob. НА ІА НАНУ, Краткая автобиография Петрова Виктора Платоновича, ф. 16, оп. 1, спр. 267, арк. 2; НА ІА НАНУ, Краткая Автобиография, ф. 16, оп. 1, спр. 267, арк. 2.

¹³ Na temat działalności komisji – zob. О. Рубан, *Етнографічна комісія Академії наук України*, „Народна творчість та етнографія” 1999, nr 4, s. 126–132. O działalności i pracy Petrowa w tej

ny aż do końca jej istnienia, czyli do 1934 r., kiedy to w wyniku reorganizacji zostanie ona włączona do struktur Instytutu Historii Kultury Materialnej późniejszego Instytutu Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainiejskiej SRR. Podczas trzynastoletniego okresu pracy badacz przeszedł przez wszystkie szczeble kariery naukowej: zaczynając od pozaetatowego pracownika naukowego (od 1 czerwca 1921 do marca 1924), poprzez jej etatowego pracownika pełniącego funkcję sekretarza (od marca 1924¹⁴ do 1 października 1927), na kierowniku Komisji kończąc (od 1 października 1927 do 1930)¹⁵. Nie zdołał objąć funkcji przewodniczącego Komisji na skutek zarówno zaostrzających się represji politycznych, jak i reorganizacji.

Lata 1921–1930 stanowiły intensywny okres w rozwoju naukowym Petrowa. W okresie tym sformułował – wraz z dyrektorem Komisji, Andriem Łobodą – metodologiczno-naukowe podstawy ukraińskiej etnografii¹⁶, jej najważniejsze cele oraz zadania, nakreślił programy badawcze¹⁷, nawiązał międzynarodowe kontakty naukowe¹⁸, wreszcie wyznaczył ramy pracy korespondentów-krajoznawców, których sieć w 1929 r. liczyła ponad 1200 osób¹⁹.

jednostce – zob. В.М. Андреев, *Діяльність В. Петрова в Етнографічній комісії при ВУАН (1921–1933 рр.)*, „Український історичний журнал” 2012, nr 5, s. 77–93; І. Березовський, *Визначний дослідник*, „Народна творчість та етнографія” 1970, nr 6, s. 57–62; М. Дмитренко, *Віктор Петров – дослідник фольклору*, „Народна творчість та етнографія” 2000, nr 4, s. 88–91.

¹⁴ Funkcję sekretarza Petrow miał pełnić od 1923 r. (zob. НА ІА НАНУ, Личний листок по учету..., op. cit., ark. 2). W dwóch innych życiorysach pojawia się rok 1924 (zob. НА ІА НАНУ, Краткая автобиография Петрова..., op. cit., ark. 2; Краткая Автобиография, op. cit., ark. 2).

¹⁵ Takie cezury mają się znajdować w książeczce pracowniczej Petrowa – zob. С. Білокінь, *Довкола таємниці*, w: В. Петров, *Діячі української культури (1920–1940 рр.) – жертви більшовицького терору*, Київ 1992, s. 18–19.

¹⁶ Zob. В. Петров, *Місце фольклору в краєзнавстві*, „Етнографічний Вісник” 1925, nr 1, s. 12–21; А. Лобода, *Сучасний стан і чергові завдання української етнографії*, „Етнографічний Вісник” 1925, nr 1, s. 1–2.

¹⁷ Zob. В.М. Андреев, *Діяльність В. Петрова в Етнографічній комісії...*, op. cit., s. 80–81.

¹⁸ Zob. *Хроніка Етнографічної Комісії*, „Бюлетень Етнографічної Комісії ВУАН” 1929, nr 12, s. 6–7; *Звіт Етнографічно-Фольклорної Комісії ВУАН за р. 1929*, „Бюлетень Етнографічної Комісії ВУАН” 1930, nr 15, s. 20–25.

¹⁹ Zob. О. Рубан, *Етнографічна комісія...*, op. cit., s. 130.

Bogaty materiał napływający do Komisji Etnograficznej z różnych zakątków Ukrainy legł u podstaw wielu wstępnych opracowań naukowych badacza²⁰ oraz stanowił fundament ówczesnych oryginalnych prac etnograficznych Petrowa²¹. Teksty te ukazywały się na stronach dwóch najważniejszych periodyków folklorystycznych tego okresu, redagowanych przez Petrowa i Łobodę – „Przeglądu Etnograficznego” („Етнографічний Вісник”) oraz „Biuletynu Komisji Etnograficznej” („Бюлетень Етнографічної Комісії”). W ocenie rosyjskiego etnografa i filologa Aleksandra Nikiforowa, prekursora badań struktury morfologii bajki, Komisja Etnograficzna wyznaczała nowe kierunki badań w ZSRR. W liście do Petrowa pisał on: „Ukraina nadaje teraz ton. Dla nas, kacapów, jest to godne pozazdroszczenia, a zarazem przyjemnie, że są obszary w naszej dziedzinie, w których coś się robi”²². Po niespełna sześciu latach działalności Komisji, 17 marca 1927 r., jej dwóch najważniejszych badaczy zostało wyróżnionych przez Państwowe Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne: Petrow otrzymał mały srebrny medal za całokształt osiągnięć naukowych, Łoboda – złoty. Rok później, 30 października 1928 r., Petrow został rzeczywistym członkiem tego towarzystwa²³. Intensywny rozwój ukraińskiej folklorystyki tak podsumował jeden z najwybitniejszych ukraińskich orientalistów, Ahatanheł Krymski:

w Rosji nauka ta [etnografia – przyp. K.G., P.K.] na przestrzeni ostatnich 10 lat niczym szczególnym się nie wyróżniała. [...] Inaczej

²⁰ Zob. m.in.: В. Петров, *Коротенькі пісні («частушки»)* років 1917–1925. *Переднє слово*, „Етнографічний Вісник” 1925, nr 1, s. 22–25; *З фольклору правопорушників*, „Етнографічний Вісник” 1926, nr 2, s. 38–60; *Кузьма-Дем’ян в українському фольклорі*, „Етнографічний Вісник” 1930, nr 9, s. 197–238.

²¹ Zob. m.in. *Нові українські варіанти легенди про походження лихих жінок*, „Етнографічний Вісник” 1928, nr 6, s. 55–66; *Старий і новий побут на селі: з етнографічних спостережень*, „Життя і Революція” 1925, nr 8, s. 41–44; *Вірування у вихор і чорна хвороба*, „Етнографічний Вісник” 1927, nr 3, s. 102–116; *Міфологема сонця в українських народних віруваннях і візантійсько-геленістичний культурний цикл*, „Етнографічний Вісник” 1927, nr 4, s. 88–119.

²² Т. Шевчук, В. Новійчук, *З епістолярної фольклористики 1920-х – 1930-х рр. О. Нікіфоров і українська фольклористика 1920-х – 1930-х ХХ ст.*, „Народна творчість та етнографія” 2008, nr 5, s. 36.

²³ НА ІА НАНУ, Государственное Русское Географическое Общество, ф. 16, оп. 1., с. 269.

się sprawy mają w Ukrainie, rzecz jasna, w związku z narodową wagą etnografii, która po rewolucji istotnie rozkwitła. Wystarczy wspomnieć aktywną pracę Komisji Etnograficznej Akademii Nauk pod dyрекcją akademika Andrija Łobody i jego nad podziw energicznego pomocnika Wiktoro Petrowa. Komisja ta osnuła całą Ukrainę siecią swoich regularnych korespondentów (ponad 600 osób oraz instytucji) i od 1925 r. wydaje „Etnograficzne Nowości” (w druku już numer 6). Obiektywną ocenę tego wydania w minionym roku dało Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne w Leningradzie²⁴.

Pod koniec lat 20. władze Komisji Etnograficznej powołały do życia nowe pracownie badawcze, w ramach których zostały zainicjowane przez Petrowa dwa projekty badawcze, poświęcone zanikającym formom życia społecznego. Badacza szczególnie interesował fenomen dwóch korporacji zawodowych, stanowiących niezwykle ważny element społeczno-kulturowego krajobrazu Ukrainy – dniprzańskiego locmaństwa²⁵ oraz czumactwa²⁶. Petrow, kierując w latach 1927–1930 pracami Komisji Etnograficznej, szczególną uwagę poświęcił fenomenowi locmaństwa, który potrzebował pilnych badań, za sprawą trwających od 1927 r. prac nad budową Dnieprzańskiej Elektrowni Wodnej (Dniprohes). Budowa elektrowni oznaczała zatopienie 90-kilometrowego odcinka między miastem Dnipropetrowsk (dziś Dnipro) a Zaporozhem: locmaństwo miało bezpowrotnie zniknąć wraz z dniprzańskimi porohami²⁷, które – według planów budowy elektrowni – w całości miały znaleźć się pod wodą.

²⁴ А. Кримський, *Що зроблено на Україні в царині історично-філологічних наук за десятиліття 1917–1927 рр.*?, „Записки Історично-Філологічного Відділу” 1928, nr 16, s. 274.

²⁵ Locmanie – wywodząca się od Kozaków zaporoskich grupa zawodowa zajmująca się pilotowaniem łodzi przepławiających się przez porohy na Dnieprze.

²⁶ Czumactwo – rodzaj tradycyjnej działalności transportowo-handlowej obecnej na ziemiach współczesnej Ukrainy od XIII do początku XX w., polegającej na transporcie i handlu produktami Nadczarnomorza (soli, ryb, zboża i innych towarów).

²⁷ Porohy (z ukr.) – progi skał granitowych i gnejsowych w poprzek koryta Dniepru między współczesnymi miastami Dnipro i Zaporozhe. Ich liczbę określano na dziewięć, jakkolwiek niektóre źródła wyróżniały nawet czternaście. W tradycji ukraińskiej progi symbolizują Kozaków zaporoskich.

W czerwcu 1927 r. Komisja Etnograficzna rozpoczęła przygotowania do ekspedycji naukowej²⁸, która trwała od września 1927 do 1929 r.; kierował nią Wiktor Petrow²⁹. W ramach ekspedycji badacz odwiedził Stary Kodak, Szyroke, Surskie Chutory oraz ośrodek locmaństwa – Locmańską Kamiankę³⁰ (miejscowości te przed 1917 r. w Imperium Rosyjskim stanowiły oddzielną jednostkę administracyjno-terytorialną – locmański okręg porohów dnieprzańskich). W tym czasie Petrow przyjechał również do Dnipropetrowska – miasta swego urodzenia i wczesnego dzieciństwa³¹. Z opublikowanych materiałów i zachowanych archiwów wynika, że badacz nie tylko nadzorował przebieg ekspedycji, ale sam brał w niej aktywny udział: prowadził rozmowy z locmanami, zapisywał ich historie i fakty z życia codziennego³².

²⁸ Zob. *Звідомлення Етнографічної Комісії УАН за рік 1927*, „Бюлетень Етнографічної Комісії УАН” 1928, nr 7, s. 2, 140.

²⁹ Zob. А. Лобода, *Передмова*, w: *Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Дніпровські лоцмани*, t. 1, red. А. Лобода, В. Петров, Київ 1929, s. 3–4; Є. Онацький, *Олексій Девлад-Запорожець*, „Бористен” 2009, nr 4, s. 14.

³⁰ Zob. *Звіт Етнографічно-Фольклорної Комісії...*, op. cit., s. 20.

³¹ Zob. najnowszą historię Dnipra i związanych z tym miastem znaczących postaci, w tym Wiktora Petrowa, autorstwa Andrija Portnowa: А. Portnov, *Dnipro: An Entangled History of a European City*, Boston 2022.

³² Zob. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, В. Петров, Лоцмани, ф. 1–5, од. зб. 475, арк. 1–25. Część materiałów zebranych przez badacza została najpewniej wykorzystana w pracy Mychajła Tarasenki *Сплыв через пороги* – zob. М. Тарасенко, *Плав через пороги*, w: *Матеріали до вивчення виробничих об'єднань...*, t. 1, op. cit., s. 75–111; В. Андреев, *Віктор Петров: неопубліковані матеріали експедиції етнографічної комісії ВУАН по дослідженню дніпровського лоцманства (1927–1928)*, „Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів” 2011, nr 22, s. 351. W latach 1927–1928 uczestnicy ekspedycji prezentowali wstępne wyniki badań na posiedzeniach Komisji Etnograficznej: Petrow wystąpił z referatem *Сечь locmański w okresie rewolucji* oraz *U locmanów 1928 r.* – zob. *Звідомлення Етнографічної Комісії УАН за рік 1927*, „Бюлетень Етнографічної Комісії УАН” 1928, nr 7, s. 1; *Звідомлення Етнографічної Комісії ВУАН за рік 1928*, „Бюлетень Етнографічної Комісії ВУАН” 1928, nr 10, s. 10.

Najprawdopodobniej podczas tego wyjazdu, w lipcu 1929 r., Petrow otrzymał od uczestnika ekspedycji, pochodzącego z rodziny locmańskiej Ołeksija Dewłada, szczegółową mapę dniprażańskich porohów³³, którą później włączono do wydania Komisji. Warto podkreślić, że podczas trwających badań Petrow poznał ukraińskiego historyka, etnografa, archeologa i muzealnika Dmytra Jawornyckiego, który w tamtym okresie nadzorował prace dniprobudowskiej ekspedycji archeologicznej (1927–1933), zorganizowanej przez Komisję Archeologiczną WUAN – jej badania legły u podstaw ukraińskiej archeologii³⁴. Znajomość z Jawornyckim, powrót po prawie trzydziestu latach do rodzinnego miasta, wreszcie same badania Komisji Etnograficznej pojawiają się na stronach powieści Petrowa *Bez gruntu*³⁵, wydanej na emigracji w 1948 r.³⁶

Podsumowaniem prac ekspedycji był tom *Dnieprzańscy locmani*, pod redakcją Petrowa oraz Łobody, który ukazał się w 1929 r. Monografia ta prezentowała nie tylko stan badań tej grupy społecznej³⁷, rekonstruowała jej historię³⁸, ale również opisywała życie codzienne locmanów³⁹ oraz ich kulturę⁴⁰. Wreszcie dzięki wiedzy i doświadczeniu Ołeksija Dewłada to wydanie naukowe odtwarzało szczegółową topografię i toponimikę Dniepru, jego linii brzegów, nazewnictwo tworów geologicznych koryta rzeki oraz locmańskie

³³ Zob. НА ІА НАНУ, О.С. Девлад, Шляхи Дніпровими порогами. Лощманська Кам'янка Дніпропетровської округи, липень 1929, ф. 18, спр. 163 (na mapie widnieje odręczna autorska dedykacja: „На пам'ятку Вікторові Платоновичові Петровові од автора – Девлад (01 VII 1929)"); О. Власов, *Картохсхема О.С. Девлада „Шляхи Дніпровими порогами”*, „Музейний вісник” 2010, nr 10, s. 229–237.

³⁴ С.Н. Ляшко, *Днепрогэзовская археологическая экспедиция 1927–1932 гг. и ее роль в развитии отечественной археологической науки*, Дніпропетровськ 2003, s. 14–27.

³⁵ В. Домонтович, *Без ґрунту*, Ренсбург 1948.

³⁶ Zob. K. Glinianowicz, P. Krupa, *Без ґрунту, або похвала незакоренення*, w: W. Petrow, *В stronę критичної новочасності*, t. 1, op. cit., s. 93–111.

³⁷ В. Білий, *Стислий огляд головнішої літератури про Дніпровських лоцманів*, w: *Матеріали до вивчення виробничих...*, t. 1, op. cit., s. 1–18.

³⁸ П. Козар, *Лоцмани Дніпрових порогів (історичний нарис)*, w: *Матеріали до вивчення виробничих...*, t. 1, op. cit., s. 19–73.

³⁹ М. Тарасенко, *Плав через пороги*, w: *Матеріали до вивчення виробничих...*, t. 1, op. cit., s. 75–111.

⁴⁰ В. Білий, *Лоцманські пісні*, w: *Матеріали до вивчення виробничих...*, t. 1, op. cit., s. 125–129.

szlaki transportowe pomiędzy Dnipropetrowskiem (współczesne miasto Dnipro) a Zaporoziem (wyspą Chortycą)⁴¹. Waga tomu opracowanego przez Komisję Etnograficzną pozostaje nie do przecenienia, choć w latach 20. XX w. nie trafiła do masowego obiegu naukowego na skutek represji politycznych, które dotknęły jej autorów⁴².

Równolegle, na przestrzeni lat 1926–1929, trwały rozległe badania nad fenomenem ukraińskiego czumactwa zespołu współpracowników Komisji Etnograficznej koordynowanego przez Petrowa i Łobodę, którego rezultaty prezentowano podczas obrad Akademii i na stronach periodyków Komisji⁴³. Już w 1929 r. Komisja Etnograficzna informowała o zakończeniu prac wydawniczych nad tomem naukowym, jednak w tym czasie doszło do wydarzenia, które wstrząsnęło opinią publiczną, odbiło się głośnym echem w życiu Wszechukraińskiej Akademii Nauk, zmieniło krajobraz ukraińskiej rzeczywistości politycznej: w listopadzie rozpoczęła się kampania przeciwko pokoleniu starej przedrewolucyjnej inteligencji ukraińskiej związanej z Ukraińską Republiką Ludową. Kampania ta znalazła swój finał w pokazowym procesie czterdziestu pięciu intelektualistów, zorganizowanym w budynku opery w stolicy Ukrainy radzieckiej w Charkowie w 1930 r. Wydarzenia poprzedzające sam proces odcisnęły się na

⁴¹ О. Девлад, *Шляхи та стежки через пороги*, w: *Матеріали до вивчення виробничих...*, t. 1, op. cit., s. 113–124.

⁴² Wołydmyr Biłyj, Nykanor Dmytruk, Mychajło Tarasenko zginęli w czystkach stalinowskich pod koniec lat 30. XX w. W 2012 r., z inicjatywy ukraińskiego archeologa i historyka Witalija Andriejewa, ten najpełniejszy dotąd opis fenomenu dniewrowego locmaństwa doczekał się wznowienia – zob. *Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії*, red. В. Андреев, Херсон 2012.

⁴³ W gronie zespołu Petrow najściślej współpracował z ukraińską artystką i folklorystką, członkinią Komisji Etnograficznej Sofiją Tereszczenko, która badała czumactwo na Czerkaszczyźnie. Na podstawie zebranych przez nią bogatych materiałów jednej z najważniejszych czumackich wsi Zwenyhorodzczyzny – Orły, Petrow wygłosił w 1930 r. na posiedzeniu akademii referat *Czumactwo na Zwenyhorodzczyźnie na podstawie materiałów Komisji Etnograficznej Wszechukraińskiej Akademii Nauk* – zob. С. Проскурова, *Етнографічна Комісія ВУАН та її роль у вивченні чумацтва (1921–1931)*, „Етнічна історія народів Європи” 2000, nr 4, s. 76; *Перелік доповідей співробітників установ ВУАН (1929–1933)*, w: *Історія Національної академії наук України (1929–1933). Документи і матеріали*, red. П.С. Сохань, Київ 1998, s. 476.

остатнім підприємству видавничим Петрова як керівника Комісії Етнографічної. Том *Чумаци*⁴⁴ ука́зав сі́я вправді в 1931 р., однак тільки з назвиськім жу́ втєды нежу́ю́ю́го Андри́я Лободы. Петрова не бу́ло ві́рїд редакторів і авторів видання. Том окро́юно, оцєну́ювану́ і попрєдзо́но зидєологизовану́м встєпєм стану́вїл нову́ взо́рєц пра́ц нау́ки радзєєкєй. Додаткóво Віктор Петров зу́ста́л уві́кля́но в справу́, ктóра по́ложу́ла сі́я, як до́та́д, најдлужшым чинєм на жу́го біографії.

„Справа” Ахатангєла Крымського

В 1928 р. ука́зала сі́я кшї́зкка, ктóра не по́зоста́ла бєз впли́ву на рєцєпцє біографії Петрова, вуву́лу́ю́а́ в гронє бадачу́ лі́чне спору́⁴⁵. Мо́ва о *Пра́цєх нау́ковых, артыку́лах і шкї́ках*⁴⁶, ктóрє в оцєнє Васи́ла Улїановського о́раз Со́ломїї Па́влу́чкò ма́лу́ рзєкóмо до́прòвєдзї́а до кòнфрòнтаци́ двóх бадачу́ ВУАН-у – Ахатангєла Крымського, ау́тору в́спомнїанєго збу́ору, јєднєго з за́ложу́чїєлі Акадємії, а пóзнїєј јєј длу́гоєтнє́го нау́ковєго сєкрєтарзє, ву́бїтнєго укразї́ньскєго орієнталїстє, пїсарзє, јєзу́кознавцу́, о́раз самєго Ві́ктора Петрова, до́брє за́по́вїда́ю́а́гєго сі́я мло́дєго нау́ковца. Вєдлуг Улїановського і Па́влу́чкò Петров ма́л рзєкóмо учєстнї́зчї́ в „чїстцє” ву́бїтнєх чу́лòкòв

⁴⁴ *Матєріали до вївчєннєя вїробнїчїх об’єднєн’єв. Чумакї, т. 2, ред. А. Лобода, Кїїв 1931.*

⁴⁵ *Zob. В. Уляновський, В пустєлі мєні з’явївсєя бїс, або про темну мантію Ві́ктора Петрова, „Фїлософська і Соціологічна Думка” 1995, нр 1–2, s. 178–190; С. Павлїчкò, Ві́ктор Петров протї Агата́нгєла Крїмського, w: eadem, Націòналізм, сєксуальнїсть, орієнталїзм. Складнїй свїт Агата́нгєла Крїмського, Кїїв 2001, s. 283–297; Р. Корòгодський, На мєжі... Шчє одїн полонєний добу „украї́ньскòго вїдрòдженнєя”, w: В. Домòнтовїч, Бєз грунту. Повїстї, ред. Р. Корòгодський, Кїїв 2000, s. 453–509; С. Павлїчкò, Роман як їнтєлєктуальна прòвокаці́я, w: eadem, Теорїя лїтєратури, Кїїв 2002, s. 644–645; В. Корпусова, В. Петров (Домòнтовїч) – мїслїтєль, учєний, пїсьмєннїк (до 110-рїччєя з дня нарòдженнєя), „Волинський музєй. Історїя і сучаснїсь” 2004, нр 3, s. 321–324; А. Портнов, Ві́ктор Петров і його крїтїкї, w: idem, Історїї їсторїкїв. Облїччєя ї обрєзї укразї́ньскòї їсторїографїї XX столїттєя, Кїїв 2011, s. 154–156.*

⁴⁶ *А. Крїмський, Розвїдкї, статтї та замїткї, Кїїв 1928.*

WUAN-u, a także publicznie skompromitować Krymskiego podczas jednego ze swych wystąpień. Zarzuty te nie znajdują żadnego potwierdzenia w materiale źródłowym, zwłaszcza w memuarystyce czołowych intelektualistów tego okresu. Ponadto zdaniem rzeczonych badaczy autor *Bez gruntu* miał pracować nad książką podważającą autorytet ukraińskiego środowiska intelektualnego, zwłaszcza Krymskiego. Podobna praca nigdy nie powstała, stąd zaskakuje bezpodstawna konstatacja Pawlyczko, że książka, która nigdy nie ujrzała światła dziennego, zapoczątkowała „liczne manipulacje *image’em* Krymskiego, które nie przewidywały dialogu, a w których głos Krymskiego był albo maksymalnie zniekształcony, albo nieobecny”⁴⁷.

W świetle literatury przedmiotu, tuż po ukazaniu się *Prac naukowych, artykułów i szkiców*, na przełomie lat 1928 i 1929, Petrowowi miano zlecić opracowanie tekstu dyskredytującego Krymskiego, poprzez ukazanie ideologicznej i politycznej nieprawomyślności najważniejszych tez jego książki⁴⁸. Miałby o tym świadczyć zachowany materiał archiwalny: paszkwil, którego tytuł roboczy brzmiał *Działalność naukowo-polityczna A. Krymskiego*⁴⁹. Pomimo dość zaawansowanych prac (część I – 140 arkuszy, część II – 147 arkuszy), tekst ten nigdy nie został ukończony i opublikowany. Możemy domniemywać, że zadanie to stanowiło część szerszej operacji działania władz i mogło być powiązane z trwającymi podówczas przygotowaniem do pokazowego procesu Związku Wyzwolenia Ukrainy, który miał na celu rozprawienie się z inteligencją ukraińską, skupioną m.in. wokół WUAN-u. Niestety, nie są znane fakty dotyczące genezy tego niedoszłego tekstu Petrowa: nie wiadomo, kto dokładnie był jego zleceniodawcą (władze partyjne? upolitycznione kręgi Akademii?), nie wiadomo, jaki charakter miała mieć ta praca (artykuł? broszura? książka?), nie wiadomo też, w jaki sposób miała być ostatecznie wykorzystana (proces Związku Wyzwolenia Ukrainy? nagonka w prasie

⁴⁷ С. Павличко, *Віктор Петров проти Агатангела Кримського*, op. cit., s. 297.

⁴⁸ Zarazem tego rodzaju *casus* nie był w tamtym okresie odosobniony: Mykoła Chwyłow, czołowy ukraiński pisarz lat 20., otrzymał od władz USRR fragmenty dziennika Serhija Jefremowa, na podstawie których napisał paszkwil opublikowany w przededniu procesu Związku Wyzwolenia Ukrainy.

⁴⁹ ЦДАМЛІМУ, Науково-політична діяльність А. Кримського, ф. 243, од. зб. 36, арк. 1–140; од. зб. 37, арк. 1–147.

radzieckiej?)⁵⁰. Nie ma również dowodów na to, że autor wykorzystał go w rzekomym demaskatorskim wystąpieniu. Więcej, należy podkreślić, że ani Krymski, ani Petrow nie zostali bezpośrednio uwikłani w pokazowy proces Związku Wyzwolenia Ukrainy, choć jego konsekwencje, o czym dalej, odczuł każdy z nich.

Notatki do niedoszłego artykułu, co ciekawe, sporządzone na odwrocie oficjalnych formularzy Komisji Etnograficznej, którą podówczas Petrow kierował, choć odwołują się w tytule do „działalności naukowo-politycznej”, to w istocie ani nie podejmują zagadnień, problemów badawczych czy metodologii dorobku etnograficznego Krymskiego, ani, tym bardziej,

⁵⁰ Według Uljanowskiego rękopisy stanowiły podstawę nie artykułu, lecz książki zleconej przez „kierownictwo” (badacz nie precyzuje, o kierownictwo jakiej instytucji chodzi) – zob. В. Уляновський, *В пустелі мені з'явився біс...*, op. cit., s. 182. W ślad za Uljanowskim idzie Pawłyyczko, która dodatkowo formułuje przypuszczenie, że Petrow mógł wykorzystać przygotowany materiał pozostający w rękopisie: „Artykuł Petrowa o Krymskim nie został opublikowany. Jednak Petrow wystąpił z demaskatorskim referatem na jednym z posiedzeń Akademii, być może wykorzystując w tym celu szkice artykułu”: С. Павличко, *Віктор Петров проти Агатангела Кримського*, op. cit., s. 296. Uljanowski nie przywołuje żadnych źródeł uwiarygodniających tak poważne oskarżenia. Posądza Petrowa o udział w „czystkach” badaczy ukraińskich, dalej wymienia tylko postać Krymskiego, mówi o demaskatorskim wystąpieniu uczonego, nie precyzuje jednak, kiedy i gdzie miało ono miejsce. Z kolei Pawłyyczko „dopowiada” w ślad za Uljanowskim, że chodzi o wystąpienie w Akademii, nie wskazuje jednak materiału źródłowego, podając jedynie przypis do tekstu Uljanowskiego. Wątek „demaskatorskiego wystąpienia na posiedzeniu Akademii”, pomimo braku należytych odniesień do materiału źródłowego, na dobre włączono w narrację biograficzną Petrowa. Jedyńm badaczem, który poddał go w wątpliwość, jest Wjaczesław Briuchowecki: „Z jakiegoś powodu nie sposób odnaleźć śladów tego wystąpienia [Petrowa przeciwko Krymskiemu – przyp. K.G., P.K.] – ani we wspomnieniach intelektualistów tego okresu, ani w ówczesnych kronikach wydarzeń. A co, jeśli wysublimowany gracz jakimś przenikliwym ruchem postawił swoich zleceniodawców w sytuacji patowej i tym samym nie mogli wykonać zaplanowanego ruchu?”. W innym miejscu badacz zaznacza: „Okoliczności tego wydarzenia nadal nie są jasne, pozwala to nawet przypuszczać, że samo wystąpienie nie miało miejsca”: В. Брюховецький, *Знедійснення дійсності, або via Dolorosa навпак*, w: В. Петров, *Розвідки*, t. 1, red. В. Брюховецький, Київ 2013, s. 55–56.

nie poruszają kwestii jego działalności politycznej. Petrow koncentruje się na dwóch tekstach książki Krymskiego: *Etnograficznej Ukrainie na stronach rosyjskich ilustrowanych periodyków na przestrzeni jednego roku*⁵¹, napisanej w 1891 r. i uzupełnionej krótkimi uwagami z 1927 r., oraz na *M.P. Drahomanowie (1841–1895)*⁵² z 1927 r. Szkice Petrowa składają się jedynie z mocnych ocen i oskarżeń w kluczu politycznym, ocierających się o parodię, a poziomem intelektualnym dewaluuują same siebie. Spektrum pseudozarzutów formułowanych pod adresem ukraińskiego orientalisty jest imponujące. Krymski najpierw jawi się jako podstępny „nacionalista” i „ideolog drobnej burżuazji”, bowiem czyta Szewczenkę ukraińskim chłopom⁵³, a jego działalność etnograficzna sprowadza się do tego, aby „dowieść odrębności ukraińskiego etnosu, języka ukraińskiego, i tego, że «Małorosy» nie są podobni, bądź też nie całkiem podobni do «чистых русских» [czystych Rosjan – przyp. K.G., P.K.]”⁵⁴. Tego rodzaju pseudo-zarzut Petrow doprowadził do absurdu:

jeśli Ukraińcy posiadają opowiadania o czartach, to w ocenie A. Krymskiego tylko za sprawą wpływu Moskwy. Czarty nie są w poszanowaniu Ukraińców; są w poszanowaniu tyranów Wielkorusów rozsądników antykultury – etnografię akademik Krymski przekształca w nacjonalistyczny bełkot, doprowadzony do absurdu. Tymczasem w momencie, kiedy mowa schodzi na bajki, które wysoko się ceni na międzynarodowym rynku folklorystycznym, sytuacja zmienia się diametralnie i akademik A. Krymski jest skłonny twierdzić, że wszystkie bajki rosyjskie są w istocie ukraińskie⁵⁵.

W innym miejscu Petrow, posługując się prostymi i schematycznymi argumentami *ex auctoritate*, zestawiając cytaty z tekstów Lenina, zarzuca Krymskiemu – „ideologowi ukraińskiej drobnej mieszczańskiej inteligencji” – że ten niewystarczająco, jakby chciał tego Lenin, walczył przeciwko

⁵¹ А. Кримський, *Етнографічна Україна в російських ілюстрованих часописах протягом одного року*, w: idem, *Розвідки, статті та замітки*, op. cit., s. 182–192.

⁵² А. Кримський, *М.П. Драгоманов (1841–1895)*, w: idem, *Розвідки, статті та замітки*, op. cit., s. 310–367.

⁵³ ЦДАМЛІМУ, Науково-політична діяльність..., op. cit., арк. 20.

⁵⁴ Ibidem, арк. 90.

⁵⁵ Ibidem, арк. 39.

różnym formom feudalizmu społeczeństwa mieszczańskiego. Zamiast przeciw naprzód razem z proletariatem, uparcie pozostawał z chłopstwem, badając jego kulturę, uprawiając „czystą naukę” w duchu „pewnej doktryny politycznej i klasowej” – narodnictwa⁵⁶. Zamiast iść drogą socjalistów i marksistów, „cofnął się do idei Drahomanowa, nawet znacznie dalej, do Kulisza, do Kwitki”⁵⁷, klasyków narodnickiego paradygmatu.

Jak słusznie zauważa Pawłyyczko, zachowane brudnopisy, rozległe notatki, nieukończone kolejne warianty tekstu mogą świadczyć o tym, że Petrow miał pewną trudność w opracowaniu paszkwilu, w sensowym sformułowaniu zarzutów oraz w całościowej i spójnej ich konceptualizacji⁵⁸. To, co uderza z zachowanych rękopisów, to nie tylko brak spójności argumentacji; to nade wszystko niezwykle trywialna retoryka, która wprowadzona w obieg publiczny, ośmieszałaby samą siebie, jej autora czy zleceniodawców artykułu. Badacz twórczości Petrowa Roman Korohodski nieprzypadkowo posługuje się w tym kontekście kategorią donosu, twórczością „zamówienia politycznego”, przy czym szczególniego rodzaju: w jego ocenie jest to „okrutna parodia, mistyfikacja zgodna z gatunkowymi wyznacznikami donosu”⁵⁹, która w takiej postaci raczej nie mogła ujrzeć światła dziennego.

W rękopisie uderza jeszcze jedna rzecz, która w dotychczasowej literaturze przedmiotu schodzi niejako na drugi plan: znaczna część notatek zebrana w tym zespole archiwalnym wcale nie dotyczy tekstów czy działalności Krymskiego, a koncentruje się na twórczości badacza kultury ukraińskiej XIX–XX w. – Mychajła Drahomanowa, Iwana Franki, Wołodymyra Hnatiuka, Borysa Hrinchenki, Fiłaretu Kolessy, Pantelejmona Kulisza i wielu innych. W tym świetle można sformułować hipotezę, że zachowany rękopis pochodzi z późniejszego okresu działalności Petrowa – nie tyle z lat 1928–1930, ile z 1931–1932 – i stanowi część upolitycznionych projektów badawczych przyjętych po procesie Związku Wyzwolenia Ukrainy. W jednym z numerów „Nowości Wszzechukraińskiej Akademii Nauk” z początku 1931 r. pojawia się

⁵⁶ Narodnictwo (z ukr. *народ* – lud) – główny prąd światopoglądowy inteligencji ukraińskiej drugiej połowy XIX i początku XX w., głoszący zbliżenie się elit z masami ludowymi na zasadach demokracji i socjalizmu.

⁵⁷ ЦДАМЛІМУ, Науково-політична діяльність..., op. cit., ark. 13.

⁵⁸ С. Павличко, *Віктор Петров проти Агатангела Кримського*, op. cit., s. 289.

⁵⁹ Р. Корогодський, *І дороги. І правди. І життя*, Київ 2002, s. 235.

dziewięciopunktowy plan badań Komisji Etnograficznej, zaakceptowany przez prezydium Akademii. Nad dwoma zagadnieniami tego planu miał pracować cały zespół Komisji: „punkt 1: Krytyka marksistowsko-leninowska burżuazyjnych teorii w badaniach etnograficznych XIX i XX w. Burżuazyjna etnografia ukraińska (P. Czubyński, M. Drahomanow, M. Sumcow, F. Wowk, W. Hnatiuk, M. Hruszewski, F. Kolessa, A. Krymski, W. Peretc, A. Łoboda). Burżuazyjna etnografia na Zachodzie. Wydania Komisji Etnograficznej (1925–1930) (nad tematem pracuje cały zespół komisji)” oraz punkt 3: „Walka z burżuazyjną etnografią w osobach jej typowych przedstawicieli (prace dotyczą bieżącej literatury specjalistycznej) (cały zespół komisji)”⁶⁰. Zarówno zakres nazwisk, który się tu pojawia, jak i wachlarz upolitycznionych zagadnień naukowych nie pozostają przypadkowe; można przypuszczać, że *Działalność naukowo-polityczna A. Krymskiego* przynależy właśnie do tego okresu aktywności Petrowa, upolitycznionej na skutek stalinizmu.

Rękopis ten z całą pewnością stanowi dokument epoki, ukazujący mechanizmy czystek stalinowskich, którym byli poddani ukraińscy intelektualiści pod koniec lat 20. i na początku lat 30. Najpewniej Petrowowi, podówczas młodemu, dobrze zapowiadającemu się badaczowi, przedłożono przez bliżej nieokreślone struktury władzy, którym podlegał, zadanie sfabrykowania paszkwilu i dyskredytacji starszego i zasłużonego fundatora Akademii. Krymski był niewygodną figurą dla władz radzieckich i przez nie kontestowaną od co najmniej maja 1928 r., kiedy to podczas wyborów nowego prezydium WUAN-u Ludowy Komisarz Oświaty, Mykoła Skrypnyk, bezprawnie zerwał obrady, nie uznając wyboru Krymskiego na stanowisko sekretarza naukowego Akademii. Decyzją Skrypnyka zastąpiono go kandydaturą z nadania politycznego – Owksentija Korczaka-Czepurkiwskiego⁶¹. Władze radzieckie włączyły Petrowa w aparat przemocy i jego rękoma chciały rozprawić się z Krymskim. Wydaje się, że im się to nie udało, czego dowodem jest rękopis nieukończoności tekstu *Działalność naukowo-polityczna A. Krymskiego*, którego

⁶⁰ Тематичний план ВУАН на 1932 р. Етнографічна Комісія. Методологічні студії, „Вісті Всеукраїнської Академії Наук” 1931, nr 4–6, s. 67.

⁶¹ Zob. Н. Полонська-Василенко, *Українська Академія Наук. Нарис історії. Частина I (1928–1930)*, Мюнхен 1955, s. 54–55; Н. Д., *Агатангел Кримський*, „Україна” 1949, nr 2, s. 123–125.

sam Petrow nigdy nie wyłączył ze swego archiwum. Mechanizm represji ostatecznie skierowano przeciwko każdemu z nich w 1930 r.

Życie na miarę literatury

Okres 1928–1930 w życiu i twórczości Wiktora Petrowa był szczególny z kilku względów. Najpierw w 1928 r. ujrzała światło dzienne jego debiutancka powieść *Dziewczyna z misiem. Nieprawdopodobne historie*⁶², której końcowe rozdziały, poświęcone ekonomii przemocy Niccola Machiavellego na tle przemian społeczno-politycznych ZSRR, okazały się prorocze⁶³. Rok później, w 1929, Petrow opublikował pierwszą biografię upowieściowioną jednej z najważniejszych postaci ukraińskiego romantyzmu, pisarza i historyka Mykoły Kostomarowa, *Alina i Kostomarov*⁶⁴. Wreszcie w tym samym 1929 r. ukazała się jedna z najważniejszych monografii naukowych Petrowa, *Pantelejmon Kulisz w latach 50. XIX w. Życie. Ideologia. Twórczość*⁶⁵, poświęcona twórczości literackiej, poglądom politycznym oraz społecznym jednego z najważniejszych prozaików i działaczy społeczno-politycznych ukraińskiego romantyzmu – Pantelejmonowi Kuliszowi. Książka ta stała się podstawą otrzymania tytułu doktora literaturoznawstwa 11 maja 1930 r.⁶⁶, który Petrow ostatecznie uzyskał nie w ramach swojej dotychczasowej działalności uniwersyteckiej⁶⁷, lecz w ramach Wszchukraińskiej Akademii Nauk, która od 1920 r. mogła przyznawać tytuły naukowe. Recenzentami

⁶² В. Домонтович, *Дівчина з ведмедиком. Неправдоподібні істини*, Київ 1928.

⁶³ Zob. K. Glinianowicz, P. Krupa, *Dziewczyna z misiem, albo seks, przemoc i rewolucja*, w: W. Petrow, *W stronę krytycznej nowoczesności*, t. 1, op. cit., s. 47–69.

⁶⁴ В. Петров, *Аліна й Костомаров*, Харків 1929.

⁶⁵ В. Петров, *Пантелимон Куліш у п'ядесяти роки. Життя. Ідеологія. Творчість*, t. 1, Київ 1929.

⁶⁶ НА ІА НАНУ, Личный листок по учету кадров, op. cit., арк. 1; Краткая Автобиография, op. cit., арк. 1.

⁶⁷ W latach 1923–1927 Petrow zrealizował aspiranturę przy Katedrze Naukowo-Badawczej Języka i Literatury Kijowskiego Instytutu Oświaty Ludowej i otrzymał tytuł pracownika naukowego. Studia te nie kończyły się przyznaniem tytułu doktora – zob. НА ІА НАНУ, Краткая Автобиография, op. cit., арк. 1.

jego rozprawy byli niegdysiejsi uniwersyteccy wykładowcy – Wołodymyr Peretc, wówczas członek Akademii Nauk ZSRR i USRR, oraz Andrij Łoboda – członek Akademii Nauk USRR i członek-korespondent Akademii Nauk ZSRR⁶⁸. Książka ta stanowiła podsumowanie działalności naukowej Petrowa drugiej połowy lat 20., a także punkt wyjścia do *Romanów Kulisza*⁶⁹ – biografii ukraińskiego romantyka, ukazanej przez pryzmat jego pedagogicznego erotyzmu.

Rok 1930 stanowił ważną cezurę w życiu i twórczości Petrowa: na skutek zaostrzającej się polityki stalinizmu jego kariera w Akademii Nauk uległa załamaniu; dla własnego bezpieczeństwa był zmuszony na długi czas zamilknąć jako pisarz, zrezygnował z twórczości literaturoznawczej, folklorystycznej i etnograficznej, a zarazem tropił w kilku pracach z okresu lat 30. „wypaczenia ideologiczne teorii burżuazyjnych”, płacąc daninę epoce. Naukowe schronienie znalazł w możliwie najmniej podatnych na ideologizację dziedzinach: archeologii i językoznawstwie, otwierając nowe rozdziały swojej intelektualnej biografii.

Podczas pokazowego procesu Związku Wyzwolenia Ukrainy główny oskarżony, Serhij Jefremow, zeznał: „Koło akademickie, jedno z pierwszych w Kijowie [...], stawiało sobie za cel propagowanie idei Związku Wyzwolenia Ukrainy wśród pracowników Akademii Nauk. Proces ten postępował z takim sukcesem, że już po reorganizacji środowiska, kiedy zniesiono ograniczenia liczby członków, koło niezwykle się rozrosło, przyjmując do swych szeregów wielu pracowników Akademii, z pochodzenia Ukraińców. Do pierwotnego składu – Hołoskewycz, Andrijewska, Hancow oraz Hrinczenko – włączono innych”⁷⁰... i tu wśród szesnastu wymienionych przez Jefremowa członków znajduje się nazwisko Wiktora Petrowa obok, co ciekawe, nazwiska Ahantahela Krymskiego. Zeznania Jefremowa i sam proces Związku Wyzwolenia Ukrainy odbiły się głośnym echem wewnątrz WUAN-u.

⁶⁸ Wyobrażenie o obronie doktoratu, krytycznych uwagach, a także o niezwykłym poziomie samej pracy oraz ówczesnych sporów naukowych daje tekst jednego z recenzentów: Wołodymyra Peretca – zob. В. Перетц, *П. Куліш і його новий біограф*, „Науковий Збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови” 1931, nr 3, s. 33–43.

⁶⁹ В. Петров, *Романи Куліша*, Київ 1930.

⁷⁰ С. Білокінь, *Таємниці архівів не вічні...*, „Сучасність” 1998, nr 10, s. 65.

W 1930 r. została powołana przez władze radzieckie Komisja ds. Czystek Aparatu WUAN, której przewodniczył, *nomen omen*, ukraiński higienista i epidemiolog Owksentij Korczak-Czepurkiwski. Decyzją Komisji 6 sierpnia 1930 r. Petrow został zdegradowany: zwolniony z funkcji kierownika Komisji Etnograficznej, przestał pełnić funkcję redaktora „Etnograficznych Nowości” i „Biuletynu Komisji Etnograficznej”, a jego nazwisko wykreślono z monografii, które w tym okresie redagował. Zarazem, co należy podkreślić, nie zwolniono go z pracy w samej Komisji. Według fragmentu uchwały, która trafiła do akt osobowych uczonego (książeczki pracowniczej), czytamy: „Usunąć z posady kierownika Komisji Etnograficznej z powodu dopuszczenia się politycznych wypaczeń i przekłamań zarówno w niektórych jego pracach, jak i w niektórych materiałach Komisji. Zważając jednak na fakt, że uznał swe błędy, a także ze względu na jego aktywność społeczną w ostatnim okresie – należy pozostawić Petrowa Wiktora Płatonowycza na niekierowniczym stanowisku pracownika naukowego Komisji Etnograficznej (protokół nr 43, paragraf 94)”⁷¹.

Instytut Historii Kultury Materialnej

Na przestrzeni lat 30. Petrow był jednym z architektów formowania w ramach WUAN-u ukraińskiej archeologii radzieckiej, która powstała w wyraźnej opozycji metodologicznej oraz instytucjonalnej do dotychczasowych wzorców panujących w Ukrainie i w zagranicznych ośrodkach naukowych⁷². Petrow stał się uczestnikiem procesu przebudowy nauki, jak to określił archeolog Michaił Miller, swoistej „rewolucji w archeologii”⁷³.

⁷¹ Dokument ten po śmierci Petrowa jego żona Sofija Zerowa przekazała ukraińskiemu badaczowi i historykowi Serhijowi Biłokoniowi. Zob. С. Білокінь, *Довкола таємниці*, op. cit., s. 19.

⁷² Zob. В. Андреев, *Віктор Петров та його діяльність під час „перебудови” української академічної науки (1930-ті рр.): внесок у археологію*, „Scriptorium nostrum” 2018, nr 2, s. 21–38; О. Франко, Н. Хомин, *Науково-організаційна діяльність Віктора Петрова (20–30-ті роки ХХ ст.)*, „Вісник Інституту археології” 2010, nr 5, s. 84–92.

⁷³ Zob. М. Миллер, *Археология в СССР*, Мюнхен, 1954, s. 59; В. Андреев, С. Андреева, *Віктор Петров в умовах ідейно-організаційної перебудови радянської академічної науки (1930-ті рр.): дослідження з історії*

Równolegle z trwającymi od początku lat 30. czyszkami w środowisku Akademii przebiegał proces zmiany obowiązujących paradygmatów naukowych, tego, co badacze zwykli określać mianem *normal science*. Dotychczasowe instrumentaria badawcze należało przeformułować na gruncie filozofii i metodologii marksistowskiej (materializm dialektyczny) oraz koncepcji, która zdominuje radziecki dyskurs nauk humanistycznych – nowej nauki o języku (teoria stadialności) Nikołaja Marra⁷⁴, łączącej językoznawstwo z historią, socjologią oraz badaniami kulturowymi⁷⁵. W ich świetle archeologia, etnografia i antropologia traciły swoją autonomię, stając się naukami pomocniczymi. Modelowym przykładem tego rodzaju przeformatowania instytucjonalno-metodologicznego było przekształcenie w 1919 r., właśnie pod przewodnictwem Marra, Rosyjskiej Imperatorskiej Komisji Archeologicznej w Leningradzie w Akademię Historii Kultury Materialnej⁷⁶. Tego rodzaju przeformułowanie paradygmatu naukowego zostało narzucone WUAN-owi, który w 1933 r. zlikwidował wiele dotychczasowych instytucji⁷⁷, między innymi Komisję Etnograficzną, a w ich miejsce utworzył Sekcję Historii Kultury Materialnej (istniała od 13 kwietnia 1933 do 15 lutego 1934). W lutym 1934 r. jednostka ta ostatecznie ukonstytuowała się na wzór rosyjskiego odpowiednika – Instytutu Historii Kultury Materialnej (dalej IHKM)⁷⁸; to tu Petrow objął stanowisko starszego pracownika naukowego⁷⁹. Archeologię zamieniono na historię kultury materialnej.

первісності, „Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету” 2015, nr 44 (2), s. 173.

⁷⁴ Zob. Y. Slezkine, *N. Ia. Marr and the National Origins of Soviet Ethnogenetics*, „Slavic Review” 1996, nr 4, s. 826–862.

⁷⁵ Zob. E. Pollock, *Stalin And The Soviet Science Wars*, New Jersey 2006, s. 105–112.

⁷⁶ Zob. М. Миллер, *Археология в СССР*, op. cit., s. 42–49.

⁷⁷ Nowa instytucja powstała w miejsce sześciu zlikwidowanych: Wszechukraińskiego Komitetu Archeologicznego, Komisji Etnograficznej, Gabinetu Antropologii i Etnologii, Muzeum Archeologicznego, Komisji Kulturowo-Historycznej, Katedry Przedhistorii – zob. П. Курінний, *Історія археологічного знання про Україну*, Мюнхен 1970, s. 117–118.

⁷⁸ Instytut Historii Kultury Materialnej istniał do 1938 r., później przemieniono go w Instytut Archeologii – zob. ibidem, s. 117–119; В. Андреев, *Віктор Петров та його діяльність...*, op. cit., s. 21–23.

⁷⁹ Tę funkcję Petrow będzie pełnił od lutego 1934 do sierpnia 1941 – zob. НА ІА НАНУ, Личный листок по учету..., op. cit., арк. 2.

Działalność Petrowa w Instytucie koncentrowała się w pierwszej kolejności na sformułowaniu paradygmatu metodologicznego nowej instytucji⁸⁰. W pracach z tego okresu wyraźnie dominują trzy zagadnienia. Badacz prześwietał węzłowe założenia i specyfikę teorii stadialności Marra w badaniach nad językiem, historią i folklorem⁸¹, jednocześnie w kłuczu marryzmu inicjował krytykę folklorystycznych badań zachodnioeuropejskich⁸², zwłaszcza rozwijanej w latach 30. teorii rasy w badaniach etnograficznych w Niemczech⁸³. W kwietniu 1936 r. Petrow wziął udział w sesji Oddziału Folkloru Instytutu Antropologii, Archeologii i Etnografii Akademii Nauk ZSRR w Leningradzie, poświęconej tej problematyce. W swoim wystąpieniu *Teoria rasy we współczesnej folklorystyce niemieckiej* poddał krytyce teksty teoretyka eugeniki Hansa Günthera, okrzykniętego mianem „papieża rasizmu” (*Rassenpapst*), oraz prace Carla Schuchhardta, wybitnego archeologa, dyrektora Muzeum Etnograficznego w Berlinie, założyciela czasopisma naukowego „Prähistorische Zeitschrift”⁸⁴. Trzeci

⁸⁰ Na temat szczegółowej charakterystyki działalności naukowo-badawczej Petrowa w tej instytucji – zob. m.in. *Робота Інституту історії матеріальної культури УАН за 1934 рік*, „Наукові записки Інституту історії матеріальної культури” 1935, nr 5–6, s. 208–209; *Експедиції Інституту історії матеріальної культури УАН 1934 року*, „Наукові записки Інституту історії матеріальної культури” 1935, nr 3–4, s. 103–106.

⁸¹ Zob. В. Петров, *Мова й історія матеріальної культури (До постанови питання про семантичні зв'язки в мові родового суспільства)*, „Наукові записки Інституту історії матеріальної культури” 1937, nr 1, s. 85–107; В. Петров, *К палеонтології слова „ляда”, „лядина” (land)*, „Язык и мышление” 1936, nr 6–7, s. 43–47. W sprawozdaniu Instytutu za 1934 r. wspomniano o tekście Petrowa pt. *Рамієці академіка М.І. Марра* (zob. *Робота Інституту історії матеріальної культури УАН за 1934 рік*, op. cit., s. 208). Najprawdopodobniej chodzi tu o anonimowy nekrolog zmarłego w 1934 r. Marra – zob. *Академік Микола Яковевич Марр (1864–1934)*, „Наукові записки Інституту історії матеріальної культури” 1935, nr 5–6, s. 3–8.

⁸² Zob. В. Петров, *Буржуазная фольклористика и проблема стадильности*, „Советский фольклор” 1936, nr 2–3, s. 31–50; В. Петров, *К вопросу о генетическом изучении охотничьих игр*, „Советская этнография” 1935, nr 6, s. 140–177.

⁸³ Zob. В. Петров, *Расова теорія та її критики*, „Наукові записки Інституту історії матеріальної культури” 1934, nr 2, s. 49–71.

⁸⁴ Zob. М. Ш., *Первая сессия Фольклорной секции ИААЭ АН СССР*, „Советский фольклор” 1936, nr 4–5, s. 429–431.

element badań Petrowa dotyczył myśli klasyków materializmu dialektycznego w badaniach historycznych: refleksji Marksa nad społeczeństwem rodowym⁸⁵ oraz uwag Engelsa dotyczących uwarunkowań społecznych i tworzenia się państwa u Germanów⁸⁶. Ważną składową metodologicznego dorobku Petrowa lat 30. był jego udział w debacie wokół głośnej sprawy podręcznika do historii ZSRR oraz historii najnowszej, którego napisanie w maju 1934 r. zlecił Komitet Centralny KPZR grupie badaczy pod kierownictwem łotewskiego historyka Nikołaja Wanaga. W roli recenzentów obu maszynopisów wystąpili Józef Stalin, Andriej Żdanow oraz Siergiej Kirow, co bezpośrednio skutkowało... rozstrzelaniem Wanaga w marcu 1937 r. Wydarzenia te zbiegły się w czasie z pracami nad analogicznymi podręcznikami do historii w języku ukraińskim. W „Zapiskach Naukowych Instytutu Historii Kultury Materialnej” z maja 1937 r. przedrukowano wspomniane recenzje kierownictwa politycznego KPZR oraz opublikowano zapis skupionej wokół tych tekstów debaty, w której wzięli udział m.in. pracownicy Instytutu: archeolog Teodosij Mowczaniwski, archeolog i muzealnik Sylwestr Mahura oraz Wiktor Petrow. Każdy z nich będzie aresztowany rok później, co więcej: Mowczaniwski i Mahura zostaną zgładzeni w 1938 r. Swoje wystąpienie Petrow rozpoczyna od stwierdzenia, że uwagi Stalina, Kirowa, Żdanowa pozostają „nadzwyczaj głębokie, ważne i cenne”, po czym dość nieoczekiwanie, i miejscami w nieco ironicznym tonie, przechodzi do najważniejszego problemu historii radzieckiej – braku źródeł historycznych, ich tłumaczeń i opracowań. Wytarte slogany z recenzji kierownictwa KC KPZR służą... apologii przekładów Prokopiusza, Maurycjusza, Jordanesa, Adama z Bremy, historyków arabskich oraz skandynawskich sag⁸⁷.

⁸⁵ Zob. В. Петров, *Проти ревізії вчення К. Маркса про родове суспільство*, „Україна” 1932, nr 1–2, s. 61–72.

⁸⁶ Zob. В. Петров, *Фр. Энгельс про родовий лад у давніх германців*, „Наукові записки Інституту історії матеріальної культури” 1935, nr 3–4, s. 19–73; В. Петров, *Энгельс о родовом строе древних германцев*, w: *Вопросы истории доклассового общества. Сборник статей к 50-летию книги Фр. Энгельса „Происхождение семьи, частной собственности и государства”*, ред. А. Деборин, Москва–Ленинград 1936, s. 647–690.

⁸⁷ Zob. В. Петров, *Про перебудову історичного фронту*, „Наукові записки Інституту історії матеріальної культури” 1937, nr 1, s. 33.

W latach 30., oprócz badań metodologicznych, Petrow uczestniczył w czterech ekspedycjach archeologicznych zorganizowanych przez IHKM⁸⁸. W 1934 r. wziął udział w wykopaliskach grodziska słowiańskiego z XI–XIII w. nieopodal wsi Rajky na Żytomierszczyźnie, pod kierownictwem Teodosija Mowczaniwskiego⁸⁹. Dwa lata później uczestniczył w rozległych badaniach kultury trypoliskiej, najpierw w 1936 r. w ramach poleskiej ekspedycji na obszarze wykopalisk we wsi Horodsk oraz uroczyska Czerwona Hora na Żytomierszczyźnie⁹⁰, później, w okresie 1937–1939, w ramach wykopalisk we wsi Chałepja na Kijowszczyźnie⁹¹. W 1939 r. kierował badaniami archeologicznymi kultury eneolitycznej nieopodal miasta Łubnie na Czerkaszczyźnie. Badania terenowe i opracowany materiał archeologiczny stanowią podstawę dociekań na temat społeczeństw pierwotnych⁹²; szczególnie

⁸⁸ Zob. В. Андреев, *Віктор Петров та його діяльність...*, op. cit., s. 24–27.

⁸⁹ Zob. Т. Мовчанівський, *Робота райковецької археологічної експедиції 1934 року*, „Наукові записки Інституту історії матеріальної культури” 1935, nr 3–4, s. 105. Z ekspedycji zachowały się dwa dzienniki Petrowa, zob. НА ІА НАНУ, Археологічні роботи по дослідженню городища в с. Райках. Картковий щоденник. Райки. 22.09–26.09.1934 р., ф. 60, оп. 12, спр. 29, арк. 1–4; Археологічні роботи по дослідженню слов’янського городища XI–XIII ст. в с. Райках в 1934 р. Щоденник розкопів, с. Райки. 24.09–30.09.1934 р., ф. 60, оп. 12, спр. 37, арк. 88–112.

⁹⁰ Zob. В. Петров, *Поселення в Городську (Розвідкові розкопки 1936 р.)*, w: *Трипільська культура*, т. 1, red. Т. Пассек, Л. Славін, Київ 1940, s. 339–382. Z wyprawy tej zachowa się znaczny materiał archiwalny: НА ІА НАНУ, Матеріали Полісової експедиції 1936 р., ф. 16, спр. 124, арк. 1–340; Матеріали Поліської експедиції №2, ф. 16, спр. 125, арк. 1–125; Городськ на Волині 1936–1937 р., ф. 16, спр. 126, арк. 1–13; Городське феодальне городище XI–XIII ст. (За матеріалами археологічної експедиції 1936–1937 рр.), ф. 16, спр. 127, арк. 1–101.

⁹¹ М. Ячменьов, В. Телічко, *Археологічні експедиції 1936 року*, „Наукові записки Інституту історії матеріальної культури” 1937, nr 1, s. 117–118. Z ekspedycji zachowały się trzy dzienniki Petrowa: НА ІА НАНУ, Щоденники розкопів – трипільської культури в с. Халеп’є Київської області, ф. 60, оп. 16, спр. 172, арк. 1–174; Щоденник розкопів с. Халеп’є 09.07–24.07.1939 р., ф. 60, оп. 16, спр. 23, арк. 1–25; Щоденник розкопів в с. Халеп’є. Уч. Коломийщина, 1938 р., ф. 60, спр. 354а, арк. 1–66.

⁹² Zob. В. Петров, *Тотемізм і родове суспільство (з приводу книги А. Золотарьова)*, „Наукові записки Інституту історії матеріальної

interesuje go społeczeństwo rodowe w powiązaniu z jego kulturą, nade wszystko z archaiczną formą uprawy roli⁹³. Petrow oddaje się badaniom jednego z pierwszych systemów użytkowania roli na terenach zalesionych Europy Wschodniej, tak zwanego systemu żarowemu (*вогнезрубна система, підсічне землеробство*), z którego później wyłoniła się tradycyjna gospodarka rolna. Ten ważny etap rewolucji neolitycznej, który wiązał się z cywilizacyjnymi przemianami struktury społecznej, jej kultury i wyobrażeń, doczekał się nie tylko serii naukowych opracowań Petrowa, powstałych w latach 1932–1934⁹⁴, ale również literackiej charakterystyki w rozdziale XX powieści *Bez gruntu*.

W jednej ze wspomnianych ekspedycji, oprócz specjalistów, badaczy, naukowców, brała udział ukraińska pisarka Dokija Humenna, która pod koniec swego życia, na emigracji w latach 90., odmaluje atmosferę prac archeologicznych we wsi Chałepja, kresząc przy tym jeden z ciekawszych portretów pisarza:

Wiktor Petrow, który sam siebie ochrzcił mianem „starego kawalera”, do wszystkich po trosze się zalecał w swój szczególny sposób, tak że sama nie wiesz, kiedy robił z siebie błazna. Jego twarz

культури” 1935, nr 5–6, s. 208–209; В. Петров, *З історії житла на Україні*, „Наукові записки Інституту історії матеріальної культури” 1934, nr 1, s. 75–108. Z początku lat 30. pochodzi również nieopublikowany maszynopis artykułu *Rodowy ład w Ukrainie*: Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Родовий ład на Україні, ф. 10, спр. 3570, арк. 1–155.

⁹³ Zob. НА ІА НАНУ, Підсічне землеробство. Виписки з різних авторів. Нотатки, ф. 16, спр. 86–91, арк. 1–1869; НА ІА НАНУ, Агротехніка підсічного землеробства. Чернетки, ф. 16, спр. 92, арк. 1–243; НА ІА НАНУ, Підсічне землеробство. Список літератури, ф. 16, спр. 93, арк. 1–29; НА ІА НАНУ, Підсічне землеробство та його пережитки на Україні, ф. 16, спр. 94, арк. 1–115; НА ІА НАНУ, Підсічне землеробство, ф. 16, спр. 95–100, арк. 1–1199; НА ІА НАНУ, Підсічне землеробство. Виписки з різних авторів по темі, ф. 16, спр. 101–110, арк. 1–2814.

⁹⁴ Zob. В. Петров, *Вогнезрубна система хліборобства і хліборобський культ вогню*, Київ 1932; В. Петров, *З студій про передкласове суспільство (Ловецькі і хліборобські культури)*, Київ 1933; В. Петров, *Підсічне землеробство в Східній Європі*, „Наукові записки Інституту історії матеріальної культури” 1934, nr 1, s. 183–203.

pozostawiała wiele do życzenia, głos miał skrzeczący, ale pisał paciorkowym maczkiem i był specjalistą w kilku dziedzinach: archeologii, historii literatury, etnografii, i jeszcze na dodatek pisarz. Pomimo jego wiedzy i erudycji, to jemu właśnie najmniej bałam się stawiać pytania⁹⁵.

Humennej imponowały rozległa wiedza badacza oraz umiejętność jej syntetyzowania. Petrow był „studnią wiedzy, nie tyle jej składem, co jej przenikliwym analitykiem, który potrafi swoją szeroką zdobytą erudycję przekształcić w filozoficzny światopogląd. Oprócz historii literatury i folkloru był poważnym archeologiem i nie tylko w jednej dziedzinie: tak samo kompetentny w kulturze trypolskiej, jak i w kulturze pól popielnicowych”⁹⁶. Nie pozostanie kwestią przypadku, że po latach, na emigracji w 1948 r., Humenna zwróci się do Petrowa z prośbą o recenzję swojej powieści historycznej, nawiązującej do mitu kultury trypolskiej, z którą pisarka bezpośrednio zetknęła się po raz pierwszy podczas pamiętnej ekspedycji⁹⁷.

Wreszcie lata 30. to okres, w którym Petrow intensywnie pracował nad twórczością literacką, przygotowując, zgodnie z logiką zamówienia społeczno-politycznego, powieść dedykowaną jednemu z najważniejszych dowódców bolszewickich podczas ukraińsko-radzieckiej (1917–1921) – Mykole Szczorsie. W liście do historyka ukraińskiego Wołodymyra Mijkowskiego z 29 października 1944 r. Petrow pisał:

Trzecia rzecz – opowiadania z okresu rewolucji francuskiej (*W przededniu*) – udało się wydrukować kilka rozdziałów w 1934 r. na stronach „Życia i Rewolucji”. Czwarta, poświęcona 1918 r., miała zostać wydana w Państwowym Wydawnictwie Ukrainy (za czasów [dyrektorowania – przyp. K.G., P.K.] W. Czerednyka) – nie ukazała się jednak, opublikowana w dnipropetrowskim „Szturmie” (rzecz kronikarska, nie udała się) (1936 (7?) rok)⁹⁸.

⁹⁵ Д. Гуменна, *Дар Евдотії. Испит пам'яті*, т. 1, Балтимор–Торонто 1990, s. 280.

⁹⁶ Ibidem, s. 293.

⁹⁷ Zob. В. Петров, *Лист-рецензія д-ра В.П. Петрова*, w: Д. Гуменна, *Велике Цабе*, Нью-Йорк 1952, s. 149–155.

⁹⁸ Фонд Архіву-Музею ім. Д. Антоновича Української Вільної Академії Наук, Автобіографічний лист В.П. Петрова-Домонтовича.

Część tej niesfinalizowanej powieści została opublikowana w odcinkach na stronach czasopisma „Штурм”, wydawanego przez Dnipropetrowski Oddział Związku Pisarzy Ukrainy Radzieckiej. Utwór ten przez dłuższy czas pozostawał nieznany badaczom, w tym Jurijowi Szewelowowi, który redagując trzytomowe wydanie dzieł Petrowa, bezskutecznie próbował odnaleźć tekst. Właściwie mamy do czynienia nie z jednym, a z dwoma utworami, w których Petrow podsztywnął się pod realne osoby, przypisując im autorstwo. Pierwszy – *Dowódca dywizji Szczors* – ukazał się w 1935 r.⁹⁹ i stanowi zwięzłe wspomnienie o tytułowym dowódcy, podpisane nazwiskiem jego towarzysza broni, Anatolija Siemionowa. Drugi – *Szczors (urywki z powieści)* – ukazał się w trzech częściach na przestrzeni 1936 r. (poprzedzony wstępem autorstwa jakoby brata Mykoły Szczorsa – Hryhorija Szczorsa¹⁰⁰), również pod nazwiskiem Siemionowa¹⁰¹. Beletryzowane wspomnienia Siemionowa, jak i cała koncepcja zastosowanego tu chwytu literackiego zostały skonstruowane przez Petrowa, który ukrywał się pod maską mistyfikacji literackiej¹⁰².

Areszt i... awans

W latach 1936–1938 doszło do kolejnych aresztowań i represji w Akademii Nauk, które nie omijały IHKM. I tak 28 maja 1938 r. Zinowij Frenkel,

⁹⁹ А. Семьонов, *Начдив Щорс*, „Штурм” 1935, nr 2, s. 38–41.

¹⁰⁰ Г. Щорс, *Передмова*, „Штурм” 1936, nr 4, s. 7–8.

¹⁰¹ А. Семьонов, *Щорс (урывки з повісті)*, „Штурм” 1936, nr 4, s. 8–23; nr 5, s. 31–43; nr 6, s. 38–55.

¹⁰² Literacka biografia Szczorsa była owocem ekspedycji folklorystyczno-etnograficznej, której Petrow przewodniczył w latach 30., część materiałów dotąd nieopracowanych znajduje się w zasobach НА ІА НАНУ. Z kolei w ЦДАМЛІМУ zgromadzone są maszynopisy Petrowa opatrzone odręcznymi uwagami o szlaku bojowym Szczorsa: ЦДАМЛІМУ, По следам Щорсовского похода. Повість-хроніка. Ч. I, б/д. Автограф, машинопис з правкою автора, ф. 243, оп. 163, спр. 101, арк. 1–114; По следам Щорсовского похода. Повість-хроніка. Ч. II, ф. 243, оп. 163, спр. 102, арк. 1–128; Спогади з громадянської війни на Україні. Ч. I, ф. 243, оп. 163, спр. 104, арк. 1–105; Спогади з громадянської війни на Україні. Ч. II, ф. 243, оп. 163, спр. 105, арк. 1–114; Спогади з громадянської війни на Україні. Ч. III, ф. 243, оп. 163, спр. 106, арк. 1–115.

z wykształcenia technik stomatolog, pełniący od kwietnia tegoż roku funkcję pełnomocnika III oddziału Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego NKWD Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (dalej ZBP NKWD USSR), zainicjował rozpatrzenie zebranych materiałów dotyczących rzekomej działalności przestępczej Wiktora Petrowa¹⁰³. Uczonemu Akademii Nauk inkryminowano, na podstawie osławionego paragrafu 54 Kodeksu Kryminalnego USSR¹⁰⁴, „udział w organizacji kontrrewolucyjnej oraz działalność szpiegowską na rzecz jednego z obcych państw”¹⁰⁵ i w obawie przed tym, że „przebywanie na wolności może wpłynąć na przebieg śledztwa”, organy bezpieczeństwa zdecydowały o areszcie pisarza¹⁰⁶. Dnia 8 czerwca 1938 r. Petrow został aresztowany i trafił do drugiego korpusu (tzw. „stołypińskiego”) owianego złą sławą kijowskiego więzienia na Łukianiwce¹⁰⁷. Z nakazu aresztowania pisarz mógł dowiedzieć się o sobie kilku zaskakujących „faktów”:

Petrow W[iktor] P[łatonowycz], wywodzący się z rodziny sługi kultu religijnego – ojciec w przeszłości był archijerem. Zagorzały

¹⁰³ Центральний державний архів громадських об'єднань та українців, ф. 863, оп. 1, спр. 56393, арк. 1–6. W kolejnych wystąpieniach nazwy archiwum – ЦДАГОУ. Akta sprawy początkowo są sygnowane przez III oddział ZBP NKWD USSR, dokumenty dotyczące uwolnienia są podpisane przez pracowników IV oddziału ZBP NKWD USSR. W strukturze ZBP NKWD oddział III zajmował się wojskową działalnością kontrwywiadowczą, oddział IV – tajną działalnością polityczną, walką z wrogimi politycznie elementami – zob. В. Окіпнюк, *Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934–1941 рр.*, „3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ” 2008, nr 1–2, s. 295–297.

¹⁰⁴ Podstawą prawną był paragraf 54 artykuł 6, cz. 1 – szpiegostwo wraz z przekazywaniem za granicę tajnych dokumentów oraz artykuł 11 – udział w organizacji kontrrewolucyjnej. Za przestępstwa te groziły: konfiskata majątku, kara pozbawienia wolności od 3 do 20 lat bądź rozstrzelanie: ЦДАГОУ, op. cit., арк. 1, 2, 3.

¹⁰⁵ Ibidem, арк. 1.

¹⁰⁶ Ibidem, арк. 2.

¹⁰⁷ Jedyne rzeczy, które wyłączono podczas aresztu, to dokumenty pisarza – książeczka pracownicza i paszport – zob. ЦДАГОУ, op. cit., арк. 8, 9. Więcej na temat historii więzienia i jego warunków – zob. С. Білокінь, *Лук'янівська в'язниця*, <https://www.s-bilokin.name/Terror/Lukjanivska-Prison.html> (dostęp: 27.06.2023).

czarnosecinny¹⁰⁸ monarchista, w przeszłości członek reakcyjnej czarnosecinnej organizacji Dwugłowy Orzeł¹⁰⁹. Utrzymywał ścisłe kontakty z kierownictwem kontrrewolucyjnej organizacji szpiegowskiej Azbuka, założonej przez czarnosecińca Szulgina¹¹⁰. Dla Azbuki przekazał wiele materiałów szpiegowskich. W latach wojny domowej brał aktywny udział w werbunku oficerów oraz ich transporcie na Don w celu walki z władzą radziecką. Osoba o nastawieniu kontrrewolucyjnym. Petrow W[iktor] P[łatowycz] podlega aresztowi¹¹¹.

Przypisywane badaczowi zarzuty nie mają pokrycia w faktach, zwraca natomiast uwagę jedna rzecz: organy bezpieczeństwa doskonale wiedziały o pochodzeniu Petrowa, które ten starannie próbował ukryć w swoich *curriculum vitae*. Wydaje się, że już tylko ta jedyna „skaza” na biografii uczonego mogła skutkować eksterminacją. Tak się jednak nie stało: 21 czerwca, po niespełna dwóch tygodniach aresztu, pisarz wyszedł na wolność. W ocenie naczelnika, co ciekawe nie oddziału III, a już oddziału IV ZBP NKWD USRR, młodszego porucznika Nikołaja Łatkowa, zgromadzony materiał okazał się niewystarczający dla otwarcia sprawy sądowej; zarazem, co warto podkreślić, komplet akt – w tym stenogramy przesłuchania – nie zachował się¹¹².

W opinii badaczy ten zaskakująco krótki pobyt w areszcie NKWD ma świadczyć o powziętych kompromisach pisarza z władzą. Według Serhija Biłokonia kompromis ten miał rzekomo dotyczyć nieprzyjęcia przez

¹⁰⁸ Czarnosecinny – przymiotnik od Czarnej Sotni (ros. Чёрная Сотня), rosyjskiego ultranacjonalistycznego ruchu politycznego; powstał w Imperium Rosyjskim po rewolucji 1905 r., odwoływał się do idei samodzielnego państwa carskiego, opowiadał się za rusyfikacją mieszkańców Imperium Rosyjskiego oraz hegemonią prawosławia.

¹⁰⁹ Dwugłowy Orzeł (ros. Двуглавый Орёл) – rosyjska nacjonalistyczno-monarchistyczna organizacja młodzieżowa, istniejąca w Kijowie w latach 1907–1917.

¹¹⁰ Wasilij Szulgin (1878–1976) – rosyjski polityk, nacjonalista i monarchista, jeden z ideologów Białej Armii. Założyciel tajnej organizacji białogwardyjskiej Azbuka (z ros. alfabet) w 1918 r. w Kijowie, prowadzącej działalność polityczną, wojskową oraz wywiadowczą. Organizacja werbowała wojskowych o nastawieniu antybolszewickim.

¹¹¹ Zob. ЦДАГОУ, op. cit., арк. 5.

¹¹² Ibidem, арк. 6, 1–11.

Petrowa trockizmu, o czym świadczy fakt, że w 1956 oraz 1958 r. oddział V ZBP NKWD, zajmujący się sprawami osobowymi i archiwalnymi KGB USRR, nie miał informacji o miejscu znajdowania się akt śledztwa Petrowa¹¹³, które najpewniej zostały zniszczone, co też miało wpłynąć na zaangażowanie nowo zwербowanego pracownika¹¹⁴. Należy podkreślić, że żadna z powyższych hipotez nie znajduje umocowania w znanym nam materiale archiwalnym, a to, co się wydarzyło między 8 a 20 czerwca 1938 r., jak podkreśla Wjaczesław Briuchowecki, pozostaje w sferze domniemań i spekulacji¹¹⁵. Jedno nie ulega wątpliwości: od momentu aresztu kariera naukowa Petrowa uległa znaczącemu przyspieszeniu.

W 1938 r. mechanizm represji zniszczył czołowe postaci IHKM: rozstrzelano dyrektora, ukraińskiego archeologa Fedora Kozubowskiego, oraz wspomnianych już Teodosija Mowczaniwskiego, Sylwestra Mahurę i innych. Jak podkreśla Michaił Miller, pod koniec lat 30. Instytut pozostawał „jednostką formalną bez żadnej treści”, w środowisku Akademii Nauk po czyszkach, które pochłonęły ok. 85% składu naukowego archeologów, nie ostał się właściwie żaden z doświadczonych i znanych archeologów, dlatego też w 1938 r. jednostka ta została rozwiązana. W jej miejsce powstał Instytut Archeologii, który utworzył właściwie od podstaw oddelegowany z Leningradu, *nota bene* z Instytutu Historii Kultury Materialnej, rosyjski archeolog Łazarz Sławin¹¹⁶.

Kariera naukowa Petrowa w nowo powstałej jednostce tuż po wyjściu na wolność wyraźnie nabrała tempa. *Kwestionariusz osobowy działu kadr* Instytutu Archeologii Akademii Nauk USRR jasno ilustruje przeskok w szczeblach kariery między 1938 a sierpniem 1941 r., kiedy to atak wojsk III Rzeszy na niegdysiejszego sprzymierzeńca, jakim było ZSRR, diametralnie odmienił biografię pisarza. Jeśli w 1930 r. Petrow został zdegradowany i pozbawiony kierowniczych stanowisk w Akademii Nauk, to po aresztowaniu, na przełomie lat 30. i 40., został awansowany dwukrotnie. W okresie 1938–1941 piastował *de facto* trzy funkcje: starszego pracownika

¹¹³ Ibidem, apk. 9–11. Po aktach śledztwa pozostał ich numer oraz ilość stron: 261810-38.

¹¹⁴ С. Білокінь, *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.*, Київ 2017, s. 575.

¹¹⁵ Zob. В. Брюховецький, *День, що може вмістити вічність*, w: *Обрії особистості. Книга на пошану Івана Дзюби*, red. О. Гнатюк, Л. Фінберг, Київ 2011, s. 197–198.

¹¹⁶ Zob. М. Миллер, *Археология в СССР*, op. cit., s. 106.

naukowego Instytutu Archeologii Akademii Nauk, od marca 1939 r. – kierownika oddziału archeologii okresu feudalnego i przedfeudalnego Akademii Nauk USRR, natomiast w marcu 1941 r. został powołany na stanowisko dyrektora Instytutu Ukraińskiego Folkloru Akademii Nauk USRR¹¹⁷.

Co więcej, od września 1939 r., po zajęciu Ukrainy Zachodniej przez wojska Armii Czerwonej, Petrow często wyjeżdżał – w ramach delegacji i konferencji naukowych, co w tamtym okresie uchodziło za rzadkość i przywilej – do Lwowa. „Wtedy właśnie ruszył potok ludzki z Kijowa do Lwowa. Jeździł, kto mógł i jak tylko mógł – jak wspomina tamten okres Dokija Humenna – pozwolenie na wyjazd mieli tylko ci uprzywilejowani, z legitymacjami partyjnymi, zaufane osoby, sprawdzone i z przepustkami”¹¹⁸. Pośród nich był sam Petrow, który na pytanie Humennej: „Jakie wrażenia, co widział, co robił?” odpowiadał krótko: „Piłem wino”¹¹⁹. Jak wspomina pisarka: „W tamtym okresie był tłuściutki i okrągłutki [...], narzekał na to, że pije zbyt dużo piwa. Kiedy nie pił, miał problemy z żołądkiem, kiedy pił, musiał borykać się z niechcianą nadwagą”¹²⁰.

Na przełomie lat 1939 i 1940 Petrow został zaproszony przez kierownictwo Instytutu Historii Kultury Materialnej w Leningradzie do udziału w przygotowaniu prestiżowej dwutomowej monografii *Historia kultury pierwotnej* pod redakcją archeologa Piotra Jefimienki, ucznia ukraińskiego antropologa i archeologa Fedora Wowka. Miał za zadanie opracować problematykę kultury duchowej społeczeństwa pierwotnego. Pod koniec 1939 r. badacz przygotował do tego wydania 17-częściową rozprawę poświęconą wierzeniom wspólnoty pierwotnej, zatytułowaną *Kultura duchowa*¹²¹. Petrow na jej stronach nie tylko nakreślił główne cechy świadomości pierwotnej wspólnoty rodowej, problemy magii i animizmu w reprezentacjach czasu, ale również zrekonstruował powstanie kultu matki założycielki rodu (Wielka Matka), scharakteryzował jej paleolityczne i neolityczne przedstawienia, przeanalizował totemistyczne reprezentacje czasu wspólnoty rodowej, wyobrażenia o narodzinach i śmierci człowieka,

¹¹⁷ Zob. НА ІА НАНУ, Личный листок по учету..., op. cit., арк. 2.

¹¹⁸ Д. Гуменна, *Дар Евдоції...*, t. 1, op. cit., s. 295.

¹¹⁹ Ibidem, s. 292.

¹²⁰ Ibidem.

¹²¹ Zob. Научный архив Института истории материальной культуры Российской Академии Наук, Духовная жизнь, ф. 35, оп. 2, д. 317, арк. 1–136.

koncepcje śmierci w świadomości pierwotnej oraz obrzęd pochówku¹²². Wydanie to, opracowane w przededniu wybuchu II wojny światowej, nie ujrzało światła dziennego¹²³.

W tym samym okresie, z inicjatywy wybitnych akademików i zasłużonych badaczy: etnografa i folklorysty Fiłareta Kolessy, literaturoznawcy Mychajła Wozniaka, tłumacza, poety i historyka literatury Wasyla Szczurata oraz sławisty Kyryła Studynskiego, została zgłoszona kandydatura Petrowa na najwyższy tytuł – rzeczywistego członka Akademii Nauk (tzw. akademika)¹²⁴. Kariera naukowa pisarza znowu jednak została przerwana wraz z pierwszymi alarmami przeciwlotniczymi, które zawyły nad Kijowem w lipcu 1941 r.

Katarzyna Glinianowicz, Paweł Krupa

Środowisko kijowskich pisarzy i naukowców, tak zwanych neoklasyków (Kijów, lata 20. XX w.). Siedzą (od lewej): Oswald Burghardt (pseud. Jurij Kłen), Pawło Fyłypowycz, Borys Jakubski, Maksym Ryłski. Stoją (od lewej): Wiktor Petrow, Mykoła Zerow. Ze zbiorów Centralnego Archiwum-Muzeum Literatury i Sztuki Ukrainy w Kijowie

¹²² Zob. В. Андреев, С. Андреева, *Віктор Петров в умовах ідейно-організаційної...*, op. cit., s. 176.

¹²³ W 2006 r. archeolożka ukraińska Walentyna Korpusowa, współpracownica Petrowa, opublikowała fragment tego rozdziału – zob. В. Петров, *Мислення родового суспільства (на підставі археологічних та етнографічних джерел)*, red. В. Корпусова, Київ 2006.

¹²⁴ Zob. НА ІА НАНУ, В Высшую Аттестационную Комиссию, ф. 16, оп. 269, спр. 1–5, арк. 2.

Mykoła Kostomarow: zmierzch Imperium i świt Ukrainy

Trzy biurka Petrowa

W lutym 1929 r., na łamach kijowskiego miesięcznika „Життя й Революція” („Життя й Революція”), ukazał się tekst Wiktora Petrowa pod intrygującym tytułem *Romans Kostomarowa*¹, stanowiący zapowiedź książki poświęconej jednemu z najważniejszych twórców ukraińskiej i rosyjskiej historiografii XIX w., wykładowcy Uniwersytetu w Kijowie i Petersburgu, postaci, której działalność naukowa, społeczna i literacka stanowi jeden z filarów nowoczesnej Ukrainy, zarówno w wymiarze kulturowo-literackim, jak i społeczno-politycznym. Mykoła Kostomarow – bo o nim tutaj mowa – był, obok Pantelejmona Kulisza oraz Tarasa Szewczenki, centralną postacią ukraińskiego romantyzmu oraz tajnej organizacji antycarskiej Bractwo Cyryla i Metodego, stanowiącej na gruncie ukraińskim ważny etap w kształtowaniu idei nowoczesnego narodu². Każda z tych barwnych postaci znalazła się w polu naukowych zainteresowań Petrowa na przestrzeni lat 20. i 30. XX w.³ Ukraińska pisarka Dokija Humenna, wspominając ten niezwykle płodny okres w życiu badacza, tak go opisywała:

-
- ¹ В. Петров, *Роман Костомарова*, „Життя й Революція” 1929, nr 2, s. 36–73; nr 3, s. 4–39. Pierwsza część publikacji, która ukazała się w numerze 2, odpowiadała rozdziałom I–VII z pierwszego wydania książkowego, druga, z numeru 3 – rozdziałom VIII–XV. Więcej na temat różnic tekstologicznych między tymi fragmentami a pierwodrukiem całości – zob. K. Glinianowicz, P. Krupa, *Bibliografia adnotowana dzieł Wiktora Petrowa*, w: W. Petrow, *W stronę krytycznej nowoczesności*, t. 1, red. K. Glinianowicz, P. Krupa, Kraków 2023, poz. 25.
- ² D. Saunders, *Mykola Kostomarov (1817–1885) and the Creation of a Ukrainian Ethnic Identity*, „Slavonica” 2001, nr 1, s. 7–24.
- ³ Zob. K. Glinianowicz, P. Krupa, *Bibliografia adnotowana dzieł Wiktora Petrowa*, op. cit., poz. 6, 7, 11, 12, 14, 17–19, 23–26, 28–31, 33–35, 40.

„Mawiał, że w jego gabinecie znajdują się trzy biurka. Przy jednym powstaje powieść o Kostomarowie, przy drugim – wielotomowa praca z ukraińskiego folkloru poświęcona figurze wiedzy, przy trzecim – prace z archeologii”⁴. Równolegle do rozprawy doktorskiej *Pantelejmon Kulisz w latach 50. XIX w. Życie. Ideologia. Twórczość*⁵ badacz przygotowywał – w serii wydawnictwa Ruch (Рух)⁶ – upowieściowioną biografię⁷ *Alina i Kostomarow*, którą opublikował pod swoim imieniem i nazwiskiem w 1929 r.⁸

Książka szybko wzbudziła zainteresowanie krytyków i spotkała się z przychylnym przyjęciem⁹. Jeszcze w grudniu 1929 r. w rozległym omówieniu *Współczesna ukraińska beletrystyka historyczna*, opublikowanym na łamach najważniejszego ówczesnego czasopisma krytyczno-literackiego

⁴ Д. Гуменна, *Дар Евдомеї*, t. 2, Балтимор–Торонто 1990, s. 292 [tłumaczenia, jeśli nie zaznaczono inaczej, są autorstwa redaktorów – K.G., P.K.].

⁵ В. Петров, *Пантелимон Куліш у п'ядесяти роки. Життя. Ідеологія. Творчість*, t. 1, Київ 1929.

⁶ Ruch (ukr. Рух) – charkowskie wydawnictwo kooperacyjne, istniejące w latach 1921–1933, kierowane przez Iwana Łyzaniwskiego. Wydawało współczesną dramaturgię, beletrystykę oraz dzieła ukraińskich klasyków – zob. Н. Подоляка, *Харківське кооперативне видавництво „Рух” в документах ЦДАМЛІМ*, „Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія” 2018, nr 1, s. 90–97. Książka Petrowa wyszła w serii „Biblioteka Opowieści i Powieści Historycznych”.

⁷ Według George’a Grabowicza tekst Petrowa to paszkwil (*prose lampoon*) lub inna forma bezkompromisowej satyry, kpiącej z głównego bohatera – zob. G.G. Grabowicz, *Rehabilitation Deferred. Panteleimon Kulish in the 1920s*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці. Нова Серія” 2021, nr 2–3, s. 77–78. W świetle „Stracheyowskiej rewolucji” oraz typologii biografii literackiej ten odbrazowujący, „ikonoklastyczny” i ironiczny portret Kostomarowa stanowi upowieściowaną biografię romantyka.

⁸ В. Петров, *Аліна й Костомаров*, Харків 1929. Oprócz zachowanego rękopisu w zbiorach Centralnego Państwowego Archiwum-Muzeum Literatury i Sztuki Ukrainy w Kijowie przetrwały bezcenne notatki pisarza wraz z brudnopisami utworu – zob. ЦДАМЛІМ, *Аліна і Костомаров*, ф. 243, оп. 1, спр. 91, арк. 1–145; спр. 92, арк. 1–115; спр. 93, арк. 1–87; спр. 140, арк. 1–136.

⁹ Zob. М. Кодацький, [Rec.] *Аліна й Костомаров*, „Червоний Шлях” 1930, nr 3, s. 229–232; А. Сановий, [Rec.] *Аліна й Костомаров*, „Нова Громада” 1930, nr 12, s. 54–55; Ф. Якубовський, [Rec.] *Аліна й Костомаров*, „Пролетарська Правда” 1930, nr 61, s. 5.

„Krytyka” („Критика”), ukraiński literaturoznawca Wołodymyr Derżawyn rozpatrywał dzieło Petrowa na szerokim tle pisarstwa historycznego. W jego ocenie *Alina i Kostomarow* stanowiła *novum* na ukraińskim gruncie literackim; jak podkreślał, była to „pierwsza ukraińska beletryzowana biografia” i jeśli gatunek ten miał w przyszłości umocnić się i znaleźć naśladowców, to powieść Petrowa „nabierze szczególnej wagi historyczno-literackiej”¹⁰. Derżawyn szczegółowo analizował zalety powieści i jej wady, autorytatywnie konstatując w podsumowaniu: „tak właśnie należy pisać «biografie wielkich ludzi»”¹¹. Trzeba podkreślić, że *Alina i Kostomarow* nie jest biografią: pomija ważne epizody z życia ukraińskiego historyka, momentami traci z oczu wydarzenia z życia tytułowej bohaterki Aliny Krahelskiej, która w utworze jest raczej postacią marginalną (nieprzypadkowo pierwszą publikację fragmentów książki zatytułowano *Romans Kostomarowa*). Petrow skonstruował zbeletryzowaną narrację biograficzną wokół jednego wątku – tragicznej miłości Kostomarowa i Krahelskiej, przerwanej w przededniu ich ślubu przez władze carskie, które zaaresztowały autora *Ksiąg bytu narodu ukraińskiego* i skazały go na dwudziestoośmioletnią tułaczkę, zakończoną mimo wszystko, niejako wbrew ówczesnej rzeczywistości Imperium Rosyjskiego, ponownym spotkaniem oraz małżeństwem tytułowych bohaterów. Czas akcji utworu, obejmujący lata 1845–1875, Petrow uzupełnił epizodami z przedakcji, koncentrując się na czterech etapach biografii Kostomarowa: a) okresie charkowskim (1833–1844), czyli czasie studiów uniwersyteckich, wczesnych prac oraz twórczości pisarza w kręgu charkowskiej szkoły romantyzmu ukraińskiego; b) okresie równieńsko-kijowskim (1845–1846), łączącym krótki epizod pracy nauczyciela w I Gimnazjum w Równem, następnie przejazd do Kijowa, objęcie Katedry Historii na Imperatorskim Uniwersytecie św. Włodzimierza, znajomość i zaręczyny z Aliną Krahelską oraz działalność w antycarskim Bractwie Cyryla i Metodego, za którą historyk został aresztowany; c) okresie petersbursko-saratowskim (1846–1857), związanym najpierw z uwięzieniem w Twierdzy Pietropawłowskiej,

¹⁰ В. Державин, *Сучасна українська історична белетристика*, „Критика” 1929, nr 12, s. 49.

¹¹ Ibidem, s. 45–51. Derżawyn szczególnie podkreślał: dobrze skonstruowaną wartką akcją utworu, spory bagaż biograficzny, umiejętnie wplecioną w fabułę erudycję historyczno-literacką autora, brak zbędnych elementów kompozycyjnych. Krytyk nie szczędził nagan: głównym mankamentem utworu było szczególne połączenie paradoksalności sformułowań z banalnymi uogólnieniami.

a później pobylem na zesłaniu w Saratowie; wreszcie d) okresie petersburskim (1858–1875) – na powrocie z zesłania, objęciu Katedry Historii na Uniwersytecie w Petersburgu oraz powtórnyim spotkaniu z Aliną Krahelską, z którą Kostomarov ożeni się w 1875 r., dziesięć lat przed swoją śmiercią. Każdy z tych etapów życia historyka, ujętych przez Petrowa wybiórczo oraz szkicowo, stanowić będzie ogólną ramę beletrystycznej opowieści o jednostce, której życie, twórczość naukowa, działalność społeczno-polityczna oraz, co najistotniejsze, miłość zostaną boleśnie skonfrontowane z rzeczywistością Imperium Rosyjskiego i naznaczone jej piętnem.

Ukraiński Django

„Już od pierwszych swych lekcji Kostomarov podbił serca młodych słuchaczek siłą i żywotnością swojego wyrazu”¹² – to wspomnienie o swoim preceptorze zachowała w pamięci Alina Krahelska, wybitna ukraińska pianistka polskiego pochodzenia, jedna z najważniejszych postaci ukraińskiego życia kulturalnego Kijowa i Petersburga połowy XIX w.¹³ Ich wspólna historia rozpoczęła się w Kijowie w 1845 r. i wiązała się bezpośrednio z przybyłą z Francji Laurą de Mallian, która założyła jedno z najważniejszych prywatnych żeńskich gimnazjów – Kijowski Wzorcowy Pensjonat de Mallian. Wśród jego nauczycieli przeważali wykładowcy Imperatorskiego Uniwersytetu Świętego Włodzimierza, w ich gronie znalazł się nowy dydaktyk – Mykoła Kostomarov, przybyły do Kijowa po niedawno ukończonych studiach na uniwersytecie w Charkowie. Historyk, mimo niespełna trzydziestu lat, miał za sobą niezwykle barwną i trudną przeszłość. Petrow odmalowuje ją szkicowo, przywołując czy to traumatyczne doświadczenia, które pozostawiły niezatarty ślad na charakterze oraz zachowaniu historyka, czy to brzemiennie w skutki teksty ukraińskiego romantyka z okresu studiów, z powodu których po raz pierwszy zderzył się z imperialną rzeczywistością.

¹² А. Костомаров, *Николай Иванович Костомаров. По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой*, w: *Автобиография Н.И. Костомарова*, red. В. Котельников, Москва 1922, s. 12.

¹³ Ю. Пінчук, *Микола Костомаров і його найближче оточення у світлі мемуарів Аліни Костомаров*, „Історіографічні дослідження в Україні” 2004, t. 14, s. 444–445.

Kostomarow przyszedł na świat 5 maja 1817 r.¹⁴ w rodzinnym majątku Jurasiwka, w najbardziej wysuniętej na wschód części Ukrainy Słobodzkiej, stanowiącej współcześnie część obwodu woroneskiego Federacji Rosyjskiej¹⁵. Jego ojciec, Iwan Kostomarow, zrusyfikowany potomek ukraińskiej szlachty, po odbytej służbie wojskowej wiodł życie ziemianina w majątku liczącym 16 tysięcy hektarów ziemi oraz ok. 400 chłopów pańszczyźnianych. Właśnie z tej niewolniczej warstwy społecznej ojciec Kostomarowa, zaczytany w dziełach francuskich encyklopedystów i filozofów oświecenia, wybrał na przyszłą żonę Tetianę Mylnikową (Mylnyk), wywodzącą się z ukraińskiego chłopstwa¹⁶, której przed planowanym zamążpójściem zapewnił edukację w jednym z pensjonatów w Moskwie. W 1817 r. urodził się Mykoła Kostomarow, jednak związek pomiędzy rodzicami nie został sformalizowany. Iwan Kostomarow ożenił się z Tetianą Mylnikową po narodzinach syna i kilka lat później umarł śmiercią tragiczną. Ten orędownik oświecenia, liberał oraz krytyk podziałów i niesprawiedliwości społecznych, ożeniony z pańszczyźnianą chłopką – stanowiącą w świetle ówczesnego prawa część jego majątku – został zamordowany przez... swoich służących, a jego ciało odnalazł jedenastoletni Mykoła. Co więcej, urodzony w nieślubnym związku chłopiec nie został spadkobiercą majątku ojca i jako syn chłopki pozostał w zależności pańszczyźnianej: siostra zamordowanego Iwana Kostomarowa, zgodnie z prawem, uczyniła z jego syna swojego lokaja. Dopiero w 1832 r., cztery lata po śmierci ojca, Mykoła Kostomarow został wykupiony z poddaństwa, a rok później opuścił rodzinny majątek, rozpoczynając studia¹⁷. To doświadczenie wczesnej młodości, jak pokazuje

¹⁴ Taka data widnieje na świadectwie metrykalnym. Kostomarow na stronach autobiografii podaje datę – 4 maja 1817 r. – zob. Н. Костомаров, *Исторические произведения. Автобиография*, red. В. Замлинский, Киев 1989, s. 428.

¹⁵ Słoboda Jurasiwka została założona na początku XVIII w. przez kozackiego esaula ostrohozkiego pułku kozackiego Jurija Bluma, którego córka miała poślubić porucznika kozackiego Petra Kostomarowa (dziadka Mykoły Kostomarowa). Ostrohozki pułk kozacki stanowił jednostkę wojskową oraz administracyjno-terytorialną, która wraz z czterema innymi prowincjami (sumską, ochtyrską, charkowską, iziumską) tworzyła gubernię słobodzko-ukraińską z administracyjnym centrum w Charkowie.

¹⁶ Zob. Ю. Пінчук, *Вибрані студії з костомаровознавства*, Київ 2012, s. 9.

¹⁷ Т.М. Prymak, *Mykola Kostomarov. A Biography*, Toronto – Buffalo – London 1996, s. 5–6. Kostomarow został wykupiony z poddaństwa dzięki

Petrow, odcisnęło swoje piętno na psychice przyszłego historyka, a w późniejszym okresie sprawiło, że Kostomarov rzucił wyzwanie społeczno-politycznemu porządkowi Imperium.

Płonący stos... książę

W 1833 r. Kostomarov wyjechał do Charkowa, gdzie rozpoczął studia w Instytucie Historyczno-Filologicznym Imperatorskiego Uniwersytetu w Charkowie. Ufundowana w 1805 r., z inicjatywy i na koszt w większości zrusyfikowanej szlachty ukraińskiej Ukrainy Słobodzkiej, uczelnia miała stać się lokalnym centrum naukowym tej części Imperium, jednak w krótkim czasie wykształciła jego najważniejszych krytyków i dekonstruktorów, których idee oraz teksty doprowadziły do wykrystalizowania na przełomie lat 20. i 30. ruchu ukrajinofilskiego¹⁸, a ponad stulecie później – do powstania niepodległej Ukrainy.

Podczas studiów w Charkowie Kostomarov zetknął się bezpośrednio z dziełami dwóch wybitnych postaci ukraińskiego romantyzmu, którzy ukształtowali jego zainteresowania badawcze oraz twórczość. Najpierw do jego rąk trafiło wydanie *Ukraińskich pieśni ludowych* (Українские народныя песни, 1834) historyka i folklorysty Mychajła Maksymowycza, otwierające przed Kostomarovem świat dotąd nieznannej kultury ludowej: „Nigdy nie podejrzewałem – pisał – że tego rodzaju piękno, taka głębia i tak świeże uczucia mogą być dziełem ludu, który jest dla mnie tak bliski, a o którym tak niewiele wiem”¹⁹. Druga rzecz, która pozostawiła niezatarty ślad, to twórczość rosyjskiego filologa, wykładowcy charkowskiego uniwersytetu Izmaïła Sriezniewskiego, zwłaszcza jego *Zaporoskie*

staraniom matki, która przeznaczyła na ten cel odziedziczone po mężu pieniądze i zrzekła się prawa do majątku Jurasiwka.

¹⁸ Zob. A. Miller, *The Ukrainian Question. The Russian Empire and Nationalism in the Nineteenth Century*, Budapest–New York 2003, s. 52. Ukrajinofilstwo – liberalny nurt ruchu narodowego inteligencji ukraińskiej, ukształtowany w opozycji do rosyjskiego samodzierżawia i caryzmu. Zapoczątkowany przez środowisko Bractwa Cyryla i Metodego, wpłynął na rozwój ukraińskiej myśli politycznej, literatury i kultury.

¹⁹ Н. Костомаров, *Исторические произведения. Автобиография*, Киев 1989, s. 447.

Starożytności (*Запорожская Старина*, 1833–1834), zawierające ukraińskie pieśni i dumy okresu powstania Bohdana Chmielnickiego. Kostomarov za sprawą tych dwóch badaczy nie tylko zaczął interesować się językiem i literaturą ukraińską²⁰, rozpoczął także swoją działalność etnograficzną, zbierając twórczość ludową podczas ekspedycji po ukraińskich wsiach okolic Charkowa i Połtawy. Wreszcie sam zaczął tworzyć w języku ukraińskim: w 1839 r., pod pseudonimem Ieremija Hałka, ukazały się jego dwie książki: dramat – *Sawa Czały*²¹ oraz tom poezji – *Ukraińskie ballady*²². Kilka miesięcy później, po publikacji pierwszego tomu poezji w 1840 r., ujrzał światło tomik zatytułowany *Galązka*²³.

W 1840 r. Kostomarov, po zdanych egzaminach końcowych, równolegle ze swą działalnością literacką²⁴ rozpoczął pracę nad rozprawą magisterską

²⁰ W okresie charkowskim Kostomarov rozpoczął systematyczną naukę języka, po zetknięciu z lekturą *Eneidy* Iwana Kotlarewskiego, której pierwsza część ukazała się w 1798 r. Ukraińska trawestacja dzieła Wergiliusza, dająca początek nowożytnej literaturze ukraińskiej, dla Kostomarowa przy pierwszej lekturze była niezrozumiała.

²¹ И. Галка, *Сава Чалый. Драматические сцены на южнорусском языке*, Харьков 1839. Tekst zainspirowany podróżą do Połtawy, miejsca słynnej bitwy (1709) między wojskami hetmana Iwana Mazepy i oddziałami cara Piotra I. Dramat powstały na bazie materiału etnograficznego Sriezniewskiego i Maksymowycza podejmował problem lojalności politycznej. Tekst wywołał sprzeczne reakcje wśród rosyjskich krytyków: od pozytywnego oddziaływania „małoruskiego” lokalnego patriotyzmu (recenzja na stronach „Отечественные Записки”) do negatywnej krytyki („Москвитани”).

²² І. Галка, *Українські балади*, Харків 1839. Tomik złożony z 17 utworów lirycznych, powstałych w latach 1837–1838, opartych na ukraińskich pieśniach historycznych. Po aresztowaniu Kostomarowa wydanie zostało zabronione i usunięte z księgarń.

²³ І. Галка, *Вітка*, Харків 1840. Zbiór 30 utworów lirycznych powstałych w 1839 r., typowych dla poezji romantycznej. Jeden z wierszy Kostomarov dedykował Sriezniewskiemu „z okazji dnia odjazdu na obczyznę”, w związku z wyjazdem sławisty na Uniwersytet w Petersburgu. Po aresztowaniu Kostomarowa wydanie zostało zabronione i usunięte z księgarń.

²⁴ Publikacja *Galązki* (1840) wzbudziła zainteresowanie Ołeksandra Korsuna, ziemianina z Taganrogu i ukraińskiego pisarza, który osobiście poznał Kostomarowa i zaproponował współudział w wydaniu almanachu ukraińskiej poezji „Snop” („Сніп”, 1841). Na jego stronach Kostomarov opublikował swoje oryginalne wiersze, tłumaczenia z George’a Byrona, przekład

poświęconą jednemu z najważniejszych wydarzeń przednowożytnej historii Ukrainy – Unii Brzeskiej 1596 r. Praca Kostomarova nie tylko daleka była od dominującej podówczas rosyjskocentrycznej narracji Nikołaja Karamzina, nie podejmowała również problematyki politycznej. Ukraiński historyk, w zgodzie ze swoją koncepcją, w centrum narracji umieścił ówczesne społeczeństwo, podkreślając jego gotowość do zaakceptowania unii na skutek panującego upadku moralnego, zacofania oraz ignorancji wśród duchowieństwa prawosławnego, a także utraty autorytetu przez patriarchę Konstantynopola. W ocenie Kostomarov polemiki, walki oraz spory narosłe wokół unii uśpiły czujność społeczeństwa, wyparły wśród ludności ukraińskiej nieufność wobec moskiewskiego despotyzmu i nadrzędną lojalność wobec Kijowa, jego metropolii oraz niezależności kijowskich hierarchów. W konsekwencji spory te miały ostatecznie przezwyciężyć niechęć Bohdana Chmielnickiego wobec Księstwa Moskiewskiego i nieubłagane doprowadziły do zjednoczenia niepodległej Hetmańszczyzny z księstwem pod rządami cara²⁵.

Na początku 1841 r. Kostomarov ukończył rozprawę i przedłożył ją uniwersyteckiemu wydawnictwu, sam natomiast udał się na miesięczny wypoczynek na Krym, gdzie powstały kolejne jego utwory poetyckie²⁶. Na początku 1842 r. rozprawa została wydrukowana w 100 egzemplarzach w uniwersyteckiej oficynie i rozpowszechniona wśród członków wydziału, a jej tytuł brzmiał: *O przyczynach i charakterze unii w zachodniej Rosji*²⁷; obronę zaplanowano na 23 marca 1842 r., jednak nigdy do niej nie doszło. Po powrocie z Krymu Kostomarov dowiedział się, że za sprawą charkowskiego biskupa Innokentija (Iwana Borisowa), który miał zastrzeżenia do krytyki duchownych prawosławnych, patriarchy Konstantynopola i „nierosyjskiego

fragmentu *Rękopisu królowodworskiego* (*Rukopis královédvorský*, 1817) oraz niedokończony dramat romantyczny utrzymany w duchu schillerowskim i osadzony w czasach Kozaczyzny, *Perejaśławska noc* (*Переяславська ніч*). Zob. А. Корсунов, *Николай Иванович Костомаровъ*, „Русский Архивъ. Историко-литературный сборникъ” 1890, nr 10, s. 199–200.

²⁵ T.M. Prymak, *Mykola Kostomarov...*, op. cit., s. 13.

²⁶ Kostomarov odwiedził zarówno najważniejsze zabytki Tatarów krymskich, jak i pozostałości starożytnych kolonii greckich, które zainspirowały go do napisania kilku wierszy w języku ukraińskim. Z tego okresu pochodzi utwór poświęcony Fontannie Łez w pałacu chanów krymskich w Bachczysaraju pt. *Do Marii Potockiej* (*До Мар'ї Потоцькій*, 1843) oraz poemat poświęcony greckiej polis *Pantikapaion* (*Пантікапея*, 1843).

²⁷ Н. Костомаров, *О причинах и характере унии в Западной России*, Харьков 1842.

punktu widzenia”²⁸, obrona została odwołana. Sama rozprawa, po kolejnych konsultacjach z charkowskimi instytucjami carskimi, trafiła do Ministra Oświaty Siergieja Uwarowa, który książkę oddał do recenzji profesorowi Uniwersytetu w Petersburgu – Nikołajowi Ustriałowowi, kontynuatorowi prac Nikołaja Karamzina, twórcy imperialnej historiografii rosyjskiej²⁹. Ostatecznie Uwarow zdecydował o wyłączeniu książki ze sprzedaży i jej zniszczeniu wraz z rękopisem³⁰. Spalenie dzieła w obecności autora na jednym ze spotkań w uniwersytecie było drugą kolizją Kostomarowa ze światem imperialnej Rosji. Tuż po obronie historyk opuścił Charków i podjął pracę nauczyciela w I Gimnazjum w Równem³¹, aby następnie osiąść na jakiś czas w Kijowie.

Bractwo Cyryla i Metodego: unia europejska Słowian

Kostomarow dla ukraińskich kręgów intelektualnych Kijowa drugiej połowy lat 40. XIX w. był niekwestionowanym liderem. „Wokół niego – jak podkreśla Petrow – gromadzi się kijowska młodzież o nastawieniu ukrajinofilskim, w jego mieszkaniu zbierają się ludzie o podobnych poglądach. Jest jednym z organizatorów niespełnionego Towarzystwa Cyryla i Metodego.

²⁸ І. Айзеншток, *Перша дисертація Костомарова. (Нові матеріали про спалення його дисертації в 1842 р.)*, „Україна” 1925, nr 3, s. 23.

²⁹ J.T. Flynn, *The Affair of Kostomarov's Dissertation: A Case Study of Official Nationalism in Practice*, „The Slavonic and East European Review” 1974, nr 127, s. 192–193.

³⁰ W latach 1842–1843 powstaje druga rozprawa Kostomarowa pt. *O historycznym znaczeniu ruskiej poezji ludowej* (Об историческом значении русской народной поэзии, 1843). Tytuł może być mylący: praca w całości dotyczyła ukraińskiej poezji ludowej, która w ujęciu Kostomarowa stanowiła ważne źródło badań kulturowo-historycznych. Twórczość ta ucieleśniała zakodowany światopogląd najniższej warstwy społecznej. Badaczka interesowały cztery figury-symbol: Kozak, czumak, burlak oraz chłop pańszczyźniany, które odzwierciedlały cztery stadia rozwoju historii Ukrainy, od wolnej Hetmańszczyzny do carskiego zniewolenia. Obrona rozprawy w 1844 r. nie odbyła się bez problemów i tym razem pojawił się biskup Innocentij, który próbował porównywać poezję ludową z... Pismem Świętym. Kostomarow ostatecznie obronił pracę i otrzymał tytuł magistra. Była to pierwsza praca etnograficzna mająca za przedmiot ukraińską poezję ludową.

³¹ В. Міяковський, *Костомаров у Рівному*, „Україна” 1925, nr 3, s. 28–65.

Jest przywódcą i nosicielem idei ukraińskiej” [s. 140]. Na początku 1846 r., kiedy historyk ostatecznie zamieszkał w Kijowie³², w ukraińskich kręgach intelektualnych młodych naukowców, urzędników, nauczycieli oraz studentów nastąpiło przesilenie. Między styczniem a kwietniem 1846 r. w najbliższym kręgu Kostomarova doszło do serii spotkań, w których wzięli udział: Mykoła Hułak (prawnik i filozof, absolwent Uniwersytetu w Dorpacie), Wasyl Biłozerski (dziennikarz i pedagog), Opanas Markowycz (etnograf i kompozytor) oraz Taras Szewczenko (poeta, artysta malarz). W późniejszym okresie, między czerwcem 1846 a marcem 1847, do tego grona dołączyły inne ważne postaci: Pantelejmon Kulisz (historyk, pisarz, etnograf), Mykoła Sawycz (student Collège de France i dziennikarz)³³ i inni. Rezultatem tych rozlicznych spotkań, rozmów, ożywionej korespondencji było powstanie w Kijowie i innych ukraińskich miastach organizacji liczącej ok. 100 członków, która rzuciła wyzwanie porządkowi społeczno-politycznemu Imperium Rosyjskiego oraz oficjalnej ideologii cara Mikołaja I.

Mniej więcej do połowy 1846 r. Kostomarov sformułował zręby tajnej organizacji antycarskiej Bractwo Cyryla i Metodego, opracowując na początkowym etapie cztery teksty programowe³⁴, kreślące wizję nowego ładu społeczno-politycznego na gruncie bezpieczeństwa narodów słowiańskich. Program Bractwa sprowadzał się do czterech węzłowych postulatów: a) powstania niepodległych narodów słowiańskich³⁵;

³² W grudniu 1845 r. Kostomarov udał się do rodzinnego majątku, który na prośbę matki sprzedał; osiadł wraz z matką w Kijowie. W drodze powrotnej do Kijowa, przez Charków, uczony ciężko zachorował. Jego stan był na tyle poważny, że trafił pod opiekę Mykoły Hułaka. To w jego mieszkaniu na przestrzeni stycznia i lutego 1846 r., podczas rekonwalescencji Kostomarov, doszło do licznych spotkań i dyskusji wokół idei zjednoczenia Słowian oraz powstania Bractwa Cyryla i Metodego.

³³ В. Петров, *Різдво р[оку] 1846 (За Кулішевими матеріялами)*, w: *Шевченко. Річник перший*, [Харків] 1928, s. 137–154.

³⁴ Chodzi o *Statut Bractwa Cyryla i Metodego*, *Główne zasady Bractwa Cyryla i Metodego*, *Odezwę do Ukraińców* oraz *Odezwę do Rosjan i Polaków*. Teksty te ukazały się w przekładzie Stefana Kozaka – zob. S. Kozak, *Ukraińscy spiskowcy i mesjaniści Bractwa Cyryla i Metodego*, Warszawa 1990, s. 235–238.

³⁵ W tekstach programowych Bractwa pojawia się jedenaście narodów słowiańskich: Ukraińcy, Rosjanie, Białorusini, Polacy, Czesi, Słowacy, Łużyczanie, Słoweńcy, Serbowie, Chorwaci oraz Bułgarzy. Kostomarov w świetle ówczesnego rozwoju sławistyki pominął Boszniaków, Czarnogórców oraz Macedończyków.

b) powstania narodowych republik słowiańskich³⁶; c) powstania suwerennych i demokratycznych rządów słowiańskich³⁷; wreszcie d) powstania federacji słowiańskiej z centralnym parlamentem (ogólnosłowiański sejm, rada słowiańska), w którym zasiadaliby przedstawiciele każdego z państw wspólnoty³⁸. Naczelną ideą Bractwa było powstanie – na podobieństwo Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej czy też starożytnego związku greckich *polis* – federacyjnej unii niepodległych, suwerennych i demokratycznych republik słowiańskich. Równolegle do powstawania najważniejszych tekstów programowych, w środowisku „Braciszków” trwały dyskusje nad powierzeniem jednemu z członków napisania swoistego manifestu organizacji, syntezy ukraińskiej przeszłości, która wyznaczałby zręby przyszłego projektu politycznego lansowanego przez Bractwo. Ostatecznie i ten tekst wyszedł spod pióra Kostomarowa³⁹.

Księgi bytu narodu ukraińskiego

Najprawdopodobniej na przełomie lat 1846 i 1847 powstał rękopis *Ksiąg bytu narodu ukraińskiego*, który szybko doczekał się odpisów oraz tłumaczenia na język rosyjski⁴⁰. Ten utrzymany w stylistyce biblijnej religijny traktat historiozoficzny, powstały m.in. z inspiracji dziełem Adama

³⁶ W świetle dokumentów programowych każda z narodowych republik słowiańskich miała dbać o rozwój rodzimego języka, literatury oraz aspiracji narodowych. Na czele republiki miał stać jej przywódca, wybierany na roczną kadencję.

³⁷ Według koncepcji Bractwa każdy z demokratycznych i suwerennych systemów władzy miał opierać się na zasadzie równości oraz wolności obywateli; prawodawstwo, system oświaty, prawo własności miały być ufundowane na ogólnych wartościach religii chrześcijańskiej.

³⁸ W świetle dokumentów programowych wspólny organ ustawodawczy federacji państw słowiańskich miał regulować sprawy dotyczące całej federacji. Na czele sejmu/rady słowiańskiej miał stać przywódca, wybierany na roczną kadencję.

³⁹ М. Возняк, *Кирило-Методіївське Братство*, Львів 1921, s. 95–97.

⁴⁰ Wersja dwujęzyczna *Ksiąg* została zarekwirowana podczas aresztu Hula – zob. *Закон Божий*, w: *Кирило-Методіївське товариство*, t. 1, red. І. Глизь, Київ 1990, s. 152–169.

Mickiewicza *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*⁴¹, w syntetyczny sposób wyświetlał trzy kwestie filozofii dziejów: ich podmiot, nadrzędną przyczynę sprawczą oraz ostateczny cel. Na stronach *Ksiąg* Kostomarov konsekwentnie operuje dwoma zasadniczymi z perspektywy budowania „wspólnoty wyobrażonej” terminami – „Ukraina” oraz „Ukraińcy”, które pojawiają się w kontekście nie tyle geograficznym czy regionalnym, ile narodowym. Na tym jednak nie koniec; historyk konstruuje nowoczesną i inkluzywną koncepcję ukraińskiego narodu, w pojęciu którego mieszczą się reprezentanci zarówno klasy niższej, jak i wysokiej („Ukraińiec, czy będzie on teraz z prostego, czy z pańskiego rodu”). W opisie tego nowego podmiotu dziejów autor szczególnie wyzyskał fenomen Hetmańszczyzny oraz mit kozactwa, eksponując takie dystynktywne cechy ukraińskiej „wspólnoty wyobrażonej”, jak: demokratyzm, egalitaryzm oraz umiłowanie wolności. W ocenie historyka miały one stanowić grunt mesjanistycznego posłannictwa Ukrainy:

Leży Ukraina w grobie, ale nie umarła. Albowiem jej głos, wzywający wszystkich Słowian do wolności i braterstwa, rozległ się w całym świecie słowiańskim. [...] Albowiem głos Ukrainy nie ucichł. I wstanie ona ze swojej mogiły, i odezwie się do wszystkich swoich braci Słowian, i usłyszają jej wołanie, i wstanie Słowiańszczyzna, i wówczas nie będzie już ani cara, ani carewicza, ani barona, ani pana, ani bojarzyna, ani poddanego, ani chłopą pańszczyźnianego – ani w Rosji, ani w Polsce, ani w Ukrainie, ani u Czechów, ani u Chorwatów, ani u Serbów, ani u Bułgarów. I Ukraina stanie się niepodległą rzecząpospolitą w federacji słowiańskiej. Wtedy wszystkie narody, pokazując na mapie to miejsce, gdzie narysowaną jest Ukraina, powiedzą: „Kamień, który odrzucili budujący, stał się głowicą węgła” (Mt 21, 42)⁴².

Romantyczna wiara w mesjanistyczne posłannictwo Ukrainy, jako najwyższe ucieleśnienie filozofii ducha – wolności – predestynowała ukraińską

⁴¹ Na temat tekstualnych związków dzieła Kostomarowa z utworem Mickiewicza – zob. D. Čizevsky, *Mickiewicz and Ukraine Literature*, w: *Adam Mickiewicz In World Literature*, red. W. Lednicki, California 1956, s. 409–436.

⁴² M. Kostomarov, *Księgi bytu narodu ukraińskiego*, przeł. S. Kozak, w: S. Kozak, *Ukraińscy spiskowcy i mesjaniści...*, op. cit., s. 252–253.

*Dalsza część książki dostępna w wersji
pełnej.*

